

«ԻՏԱԼԱՑԻ ԱՂՋԿԱՅ ԵՐԳ» ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ «ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՕՐՀՆԵՐԳԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

varnyl@yahoo.com

Մոռցուած, անտեսուած կամ խեղաթիւրուած անցեալի բազմաթիւ «սպիտակ էջեր» յայտնուեցան 1988ի արցախեան շարժման ընթացքին: Ամենէն ցայտուն երեւոյթներէն մէկն էր 1918ի անկախ պետականութեան խորհրդանշաններուն աստիճանական վերադարձը, որ 1991ին պիտի յանգէր անոնց վերահաստատման նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ: 1920-80ականներուն, ի մասնաւորի դրօշակը եւ օրհներգը օգտագործուած են իբրեւ քաղաքական հակամարտութեան գէնը սփիւռքեան իրականութեան եւ Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններուն մէջ¹: Այս պատմութիւնը դեռ կը սպասէ իր հետազօտողը:

Օրհներգի պարագային, սփիւռքեան հակամարտութեան մաս կազմած է նաեւ անոր հարազատութեան վիճարկումը: Ներկայիս, լայն տարածում գտած է այն կարծիքը, թէ «"Մեր Հայրենիք"ի տեքստը՝ "Իտալացի աղջկայ երգը" հայերէնի է փոխադրել Միքայէլ Նալբանդեանը, իսկ երաժշտութիւնը Բարսեղ Կանաչեանինն է, փոխառնուած ռուս երգահան Ալլեքսանտրով Գլազունովի «Ռայմոնդա» քալէպից»²: Փաստերը ցոյց կու տան, որ երեք պըն-

¹ Պատմութեան համար, կ'արժէ յիշել «Մեր հայրենիք»ի սփիւռքեան տարատեսակը՝ «Մեր նոր հայրենիք» (ուրբ տուն), զոր միեւնոյն եղանակով գրած է ամերիկահայ հոգեւորական Վարդան Օ. վրդ. Գասպարեան (յետագային՝ արքեպիսկոպոս): Ստորեւ կու տանք առաջին, երկրորդ, վեցերորդ եւ եօթներորդ տունները:

Մեր հայրենիք ա՛լ թշուառ չէ, Ունի տէր ու տիրական, Իր թշնամին կը հալածէ Քաջ քանակովն Հայկական:	Ամենայն տեղ մահը մէկ չէ՛. Մարդ մէկ անգամ պիտ' ապրի: Բայց երանի որ սեփական [sic] Հայրենիքի մէջ կ'ապրի:
Մեր հայրենիք նոր կարգերով, Վերածըննուած է այսօր. Իր քաջ որդւոց աշխատանքով Կը զարգանայ ամէն օր:	Խորհրդային մեր Հայաստան, Շէնցընենք քեզ ու սիրենք. Դուն մեզ համար, քեզ համար մենք Ապրինք ազատ յաւիտեան:

(Գրպանի ժողովրդական երգարան, հրատ.՝ Ռամկ. Ազատ. «Մասիս» Երիտ. միութեան, տպ. Յակոբ Փափագեան, Գահիրէ, 1937, էջ 10-11):

² Կատիա Քուշներեան, «Մտորումներ Հայաստանի պետական խորհրդանիշների մասին», *Ասպարէզ*, 24 Մայիս 2018:

դումները, որոնցմէ վերջինը նոյնիսկ «բացայայտում»³ համարուած է, պէտք է նկատուին թիրիմացութեան կամ անգիտացման հետեւանք:

Այս երեք հարցերուն քննարկումին կողքին, սոյն ուսումնասիրութիւնը պիտի կեդրոնանայ օրհներգի վաղ պատմութեան վրայ մինչեւ 1918-20, որուն հետ կապուած է անոր պաշտօնական վերահաստատումը 1991էն ըսկսեալ:

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

1911ին, Մխիթարեան բանասէր ու թարգմանիչ հայր Արսէն Ղազիկեան, որ քաջահմուտ էր իտալական գրականութեան, յայտնած է, թէ «այդ երգին հոտն անգամ չկայ Իտալիոյ գրականութեան մէջ»⁴: Սակայն, փոխադրութեան պնդումը մտած է տեղեկատուական աղբիւրներու մէջ⁵ եւ այսօր կը յայտարարուի, թէ «բոլորիս է յայտնի, որ "Մեր Հայրենիք"ը փոխառնութեամբ գրել է ազատութեան մեր մեծագոյն երգիչը»⁶: Կ'արժէ շեշտել, որ ԺԹ. դարէն ի վեր Նալբանդեանը թարգմանիչ կամ փոխադրող համարողները չեն յաջողած առաջարկել հաւաստի աղբիւր մը, որուն «նմանողութեամբ» բանաստեղծութեան «խօսքերը յարմարցուած էին»⁷, կամ որ հիմքը տայ ըսելու, սխալ թուագրումով, թէ «խօսքերը իտալերէն հայրենասիրական ոտանաւորի մը պատշաճեցումն են հայերէնի՝ 1861ին», եւ նոյնքան սրժալ վերագրումով, թէ «իտալերէն բնագիրին հեղինակն է Կ. Էմանուէլ»⁸:

Նալբանդեան յեղափոխական գործունէութիւն կը ծաւալէր ցարական վարչակարգին տակ եւ միայն այլաբանօրէն կրնար ներկայացնել իր ազատատենչ գաղափարականը, փոխանակ ուղղակի լեզուով խօսելու «Մեր հայրենիք թշուառ, անտէր» Հայաստանի մասին: Ահա թէ ինչու՝ Աւստրիոյ դէմ այդ օրերուն մարտնչող Իտալիան յարմար օրինակ մըն էր ցոյց տալու, որ դեռեւս բաժան-բաժան երկիր մը կրնար պայքարիլ մեծ կայսրութեան մը դէմ:

³ Աղունիկ Յովհաննիսեան, «Ինչու են առաջարկում փոխել օրհներգն ու զինանշանը եւ ինչու հիմա», *Հայկական ժամանակ*, 15 Դեկտեմբեր 2020:

⁴ Մկրտիչ Մարտիկ, «"Մեր հայրենիք"ին բուն հեղինակը», *Հայրենիք*, 12 Օգոստոս 1947:

⁵ «Միջայել Նալբանդեան», *Հայկական համառօտ հանրագիտարան, հտր. 3*, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Երեւան, 1999, էջ 836. նաեւ՝ *Ով ով է. հայեր, հտր. 2*, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Երեւան, 2005, էջ 202:

⁶ Արարատ Յակոբեան, «Չոտնձգել մեր ազգային-պետական սրբութիւններին», *Երկիր*, 5 Փետրուար 2019:

⁷ Մինաս Գոճայեան, «Դու ինչ ու նոր իմ օրհներգ», *Նոր օր*, 25 Նոյեմբեր 2006:

⁸ Պետրոս Յովսէփ Ալահայտոյեան, «Բարսեղ Կանաչեանի (1885-1967) համընդհանուր գործերու արուեստագեղագիտական վերահրատարակութեան առիթով», *Ազդակ*, 16 Մարտ 2017:

1945ին բանասեր Նշան Մուրադեան առաջին անգամ յայտնած է այն տեսակետը, որ Նալբանդեանի «ստեղծագործական խթան» հանդիսացած է իտալացի բանաստեղծ Լուիճի Մերքանթինիի (1821-72) «Սափրիի հնձուորուհի» (*La spigolatrice di Sapri*) հինգ տուներէ եւ յանկերգէ բաղկացած հրոշակաւոր բանաստեղծութիւնը, որ գրուած է 1858ին: Նալբանդեան անոր ծանօթացած կ'ըլլայ Ալեքսանդր Գերցէնի ռուսերէն արձակ թարգմանութեամբ, որ հրատարակուած է Մայիս 1859ին մամուլին մէջ իբրեւ «Եղելութիւններ եւ խոհեր» («Былого и дум») յուշագրութեան մէկ մասը⁹: Այս տեսակետը քաղաքացիական իրաւունք ստացած է 1950ականներէն սկսեալ¹⁰:

Մերքանթինիի ներշնչումը եղած է 1857ի իտալացի ազնուական հայրենասէր Քարլօ Փիզաքանէի (1818-57) կազմակերպած արշաւանքը դէպի Նափոլի՝ Երկու Սիկիլիաներու թագաւորութեան (*Regno delle Due Sicilie*) (1816-61) մայրաքաղաքը, Ճուզեփիէ Մաձինիի դրդումով: Փիզաքանէի նըպատակն էր ապստամբութիւն մը հրահրել ընդդէմ Պապական հարստութեան, որուն տիրակալութիւնը կը համարէր այնքան վնասակար, որքան աստորիական տիրապետութիւնը¹¹:

Նալբանդեանի «Իտալացի աղջկայ երգ 1859 թուականից» բանաստեղծութիւնը (18 տուն), «Զօդէն, Մայնի վերայ Ֆրանկֆուրտի մօտ» բացատրագրով եւ Կոմս Էմմանուէլ ծածկանունով Նոյեմբեր 1861ին լոյս տեսած է *Հիսիսափայլի* մէջ¹², երբ հեղինակը Պոլիս կ'այցելէր¹³, ուր բանաստեղծութիւնը «Իտալացի աղջիկ. 1859 թուականից» խորագրով տպուած է ամիս մը ետք¹⁴:

⁹ Միքայէլ Նալբանդեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հայր. առաջին*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1945, էջ 506:

¹⁰ Մ. Նալբանդեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու 6 հատորով, հայր. 1*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1979, էջ 437-438:

¹¹ Փիզաքանէ եւ 24 հետեւորդներ Ճենովայէն ուղղուած են հարաւ: Ճանապարհին տիրացած են իրենց ճամբորդած նաւուն եւ զայն ուղղած՝ Փոնցա կղզին, ուր արշաւախումբը համալրած են իոն ազատագրուած շուրջ 400 բանտարկեալներով: Իջնելով Սափրի՝ Նափոլիի հարաւը, արշաւախումբը փորձած է ցամաքային ճանապարհով շարունակել, բայց գրեթէ անմիջապէս յարձակումի ենթարկուած է. իշխանութիւնները լուր տարածած էին, թէ արշաւողները հրոսակներ են, իսկ գիւղացիները կառավարութեան կողմը բռնած էին: Արշաւանքը անփառունակ վախճան մը ունեցած է. Փիզաքանէ սպաննուած է, իսկ արշաւախումբին մէկ մասը՝ ջարդուած, մինչ վերապրողները գերի առնուած են ([Patrick Keyes] O'Clery, *The Making of Italy 1856-1870*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London, 1892, էջ 28-29):

¹² Կոմս Էմմանուէլ, «Իտալացի աղջկայ երգ 1859 թուականից», *Հիսիսափայլ*, 11:1861, էջ 400-2:

¹³ «Միքայէլ Նալբանդեանց», *Մեղու*, 20 Նոյեմբեր 1861, էջ 217-18:

¹⁴ Կոմս Էմմանուէլ, «Իտալացի աղջիկ. 1859 թուականից», *Մեղու*, 20 Դեկտեմբեր 1861, էջ 228-29:

Առանց բացառելու ընթերցումէ մը բխած հնարաւոր տպաւորութիւնը, Մերքանթինի եւ Նալքանդեանի քերթուածներուն ծագումնաբանական կապը բաւական փխրուն է, չըսելու համար խախուտ: Մերքանթինի հնծուորուիին ականատես կը դարձնէ 300 հայրենասէրներու մեկնումին, թերեւս խորհրդանշական թիւ մը՝ Թերմոփիլէի ճակատամարտին պարսից բանակին դէմ դրած 300 սպարտացիներուն ի համեմատութիւն: «Նաւ մըն էր շոգեշարժ / եւ կը ծածանէր դրօշ մը եռագոյն» (“era una barca che andava a vapore / e alzava una bandiera tricolore”), որ բնականաբար իտալական դրօշն էր, կ’ըսուի առաջին տան մէջ, իսկ նաապետը հնծուորուիին կը յայտարարէ՝ «Ո՛վ քոյր իմ,/ կ’երթամ մեռնելու ի խնդիր հայրենիքիս գեղանի» (“O mia sorella,/ vado a morir per la mia patria bella”), երրորդ տան մէջ¹⁵: Պէտք է ակեցնել, որ Գերցէն մէջբերած է երկրորդ եւ երրորդ տունները, անոնց ռուսերէն թարգմանութիւնը տալով ծանօթագրութեան մէջ, հետեւաբար՝ թարգմանած է նաապետին յայտարարութիւնը, բայց ո՛չ՝ իտալական դրօշակին ակնարկութիւնը¹⁶: Իր կարգին, Նալքանդեան իտալացի աղջկան հիւսել կու տայ եռագոյն դրօշը, զոր կը յանձնէ եղբօր, որ դէպի կռիւ կը մեկնի: Պատկերային այս հեռակայ զուգորդութիւնը բաւարար չէ Նալքանդեանի բանաստեղծութիւնը Մերքանթինիի հետետողութիւն համարելու կամ անոր հեղինակային իրաւունքը զլանալու¹⁷:

Ուշադրութեան արժանի է նաեւ, որ Մերքանթինիի բանաստեղծութեան ծնունդ տուող 1857ի դրուագը որեւէ ուղղակի կապ չունէր իտալական անկախութեան երկրորդ պատերազմին հետ, որ սկսած էր 1859ին:

Ռուբէն Բերբերեան գրած է, թէ Նալքանդեան Ֆրանքֆուրթի մէջ կարդացած է իտալերէն յօդուած մը հին թերթի մը մէջ, ուր կար կամատրի մը պատմութիւնը, որ իտալական դրօշակ մը հիւսած ու իրեն յանձնած քոռջ պնդումով մասնակցած էր ազատագրական պայքարին, ուր ոտքը կորսնցուցած էր: Անորոշ այս պատմութեան մէջ (Նալքանդեանի իտալերէնի իմացութիւնը մէկդի ձգած), Բերբերեան ժամանակագրական խախտում մը գործած է, 1861ի ամռան թուագրելով Նալքանդեանի ուղետրութիւնը Վիեննա եւ Բժշկական քննութիւնը, որ զինք առաջնորդած է երկու ամսուան մասնագիտական բուժման Ֆրանքֆուրթի մէջ եւ «Իտալացի աղջկան երգ»ի յօրինումին: Ան մէջբերած է Նալքանդեանի առաջին քառեակը հետեւեալ կերպով.

Մեր հայրենիք՝ թշուա՛ռ այնտեղ,

Մեր թշնամուց ոտնակոխ...

¹⁵ Իտալերէն բնագիրը տե՛ս՝ *Selections from Italian Poets, with critical introductions* by Ernesto Grillo, Blackie and Son, London, Glasgow, and Bombay, 1917, էջ 555-56:

¹⁶ Տե՛ս՝ *Сочинения А.И. Герцена, том VIII*, Н. Георг, Genève-Bale-Sion, 1878, էջ 291:

¹⁷ Տե՛ս՝ Սոկրատ Խանեան, «Ո՛վ է «Իտալացի աղջկայ երգը» բանաստեղծութեան հեղինակը», *Ազդակ*, 28 Յուլիս 2012: Հմմտ.՝ Սերգէյ Դարօնեան, *Միքայէլ Նալքանդեան. կեանքը եւ գործունէութիւնը*, Երեւան, էջ 342:

Իր որդիքը արդ կանչում է
Հանել իր վրեժ, քէն ու դիս...¹⁸

Ըստ Միքայել Յակոբեանի, Նալբանդեան ներշնչում է Ստեփան Ոսկանի կողմէ Յուլիս 1859ին *Արեւմուտքի* մէջ հրատարակուած լուրէ մը, ըստ որուն մայր մը իր երեք զաւակները արձանագրած էր իբրեւ իտալացի ազատարար Ճուզեփինէ Կարիպալտիի զինուոր, զէնքի համար տրամադրած էր իր ամբողջ եկամուտը, իսկ «փափկասուն քոյր մը»՝ դրօշ հիւսած ու եղբօր յանձնած: Ոսկան համեմատած է Ե. դարու հայուիներն ու ԺԹ. դարու իտալացի կիները, Եղիշէ պատմիչի *Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին* երկի գովերգած «տիկնայք փափկասունք»ը ծանօթագրելով ու յայտնի խօսքը դարձնելով «Տիկնայք փափկասունք *Իդալիոյ* աշխարհին որ զըրգեալք ու գգուեալք էին...»¹⁹: Այս աղբիւրը շատ անելի տրամաբանական կ'երեւի, թէւ առարկուած է, որ Նալբանդեան բանաստեղծութիւնը պէտք է գրուած ըլլար շաբաթներ առաջ՝ Յունիս 1859ի առաջին կէսին, երբ Զողէն կը գտնուէր²⁰:

Սակայն, նման թուագրումով, «1859 թուականից» խորագիրը անիմաստ պիտի ըլլար: Միւս կողմէ, անբացատրելի մնացած է հրատարակութեան երկու տարուան յապաղումը:

1860ին, «Իտալացի աղջկայ երգ»ի հրատարակութենէն անելի քան տարի մը առաջ, հայ կիներուն ուղղուած երկար քննադատականի մը մէջ, Նալբանդեան յայտնած է, թէ «մեր ազգի մայրերը տալիս են ազգին կեղեւով միայն Հայ զաւակներ»²¹: Ասիկա բաւարար է հերքելու պարբերաբար յայտնուած կարծիքը, որուն վերջին բանաձեւումն է, թէ «Ժամանակի ընթացքում բացայայտուեց, որ (...) բառերը Միքայել Նալբանդեանի իտալացի աղջկայ ծօնն է: Այսինքն՝ Հայաստանի հետ կապուած ոչինչ չկայ այնտեղ»²²:

Մենք հակամէտ ենք ընդունելու Սերգէյ Դարօնեանի վարկածը, թէ բանաստեղծութեան կորիզը գրքային ծագում ունեցած է 1859ին, բայց վերջ-

¹⁸ Ռ. Բերբերեան, «Միքայել Նալբանդեանց», *Հայրենիք* ամսագիր, Փետրուար 1930, էջ 104-5: Հմմտ.՝ Հրայր Տաղլեան, «"Մեր հայրենիք"ին պատմութիւնը», *Ժամանակ*, 28 Ապրիլ 2023:

¹⁹ «Մանր լուրեր», *Արեւմուտք*, 1 Յուլիս 1859, էջ 104. նաեւ՝ Միքայել Յակոբեան, «Միքայել Նալբանդեանի "Իտալացի աղջկայ երգ"ի սկզբնաղբիւրի շուրջ», *Սովետական գրականութիւն*, 2:1978, էջ 147:

²⁰ Ա. Մ. Ինճիկեան, *Միքայել Նալբանդեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան փորձերգութիւնը*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1954, էջ 119 (հմմտ. Նոյն, *Միքայել Նալբանդեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան փորձերգութիւնը*, Երկրորդ լրացուած հրատարակութիւն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1980, էջ 123): Հմմտ.՝ Ա. նահիտ Ասատրեան, «"Իտալացի աղջկայ երգը". տարեթիւր եւ սկզբնաղբիւրը», *Կանթեղ*, գիտական յօդուածների ժողովածու, 4:2006, էջ 16:

²¹ «Յիշատակարան Կոմս Էմմանուէլի օրագրութեան թերթերից», *Հիսիսափայլ*, 5:1860, էջ 381-86 (մէքբերումը՝ էջ 381):

²² Յովհաննիսեան, «Ինչու են առաջարկում փոխել օրհներգն ու զինանշանը»:

նական տեսք ստացած է տեղւոյն վրայ՝ ազատագրական շարժման վերջին փուլը թեւակոխած Իտալիոյ մէջ Նալքանդեանի կրած տպաւորութիւններէն 1860ի ամարտ-1861ի սկիզբին (Մարտ 1861ին Իտալիոյ թագաւորութիւնը պիտի հռչակուէր), երբ Սեպտեմբեր 1860ին ազատագրուած Նափոլիէն զըրած է Յարութիւն Սըվաճեանին, թէ «*չեմ նախանձում Իտալիայի ազաւորութեան, դորա հակառակ առ ի սրտէ ուրախ եմ, սակայն տեսանելով նորա ազաւորութիւնը եւ իմ ազգի տկարութիւնը, կրծում է սիրտս եւ այրում է հոգիս*»²³: 1860ի քննադատականին եւ յիշեալ նամակին ցոլացումը կարելի է համարել բանաստեղծութեան երեք եզրափակիչ տուները, որոնք կ'ամփոփեն անցեալին երգուած կամ ներկայիս երգուող տուներու միտք բանին. քանի որ բանաստեղծը կը պնդէ, որ Եղիշէ պատմիչի «տիկնայք փափկասունք»ը այլեւ չկան եւ «մեր կանայք» իտալացի կիներուն «կէսի կէսը» չեն արժեր, ուրեմն Հայաստանն է թշուառն ու թշնամիներէ ոտնակոխուածը, եւ ո՛չ թէ Իտալիան.

Ո՛հ, իմ սիրտը կտրատում է Տեսանելով այսպէս սէր, Դէպ ի թշուառ մի հայրենիք, Որ ոտնակոխ եղած էր:	Սորա կէսը, կէսի կէսը. Գէթ երեւէր մեր ազգում. Բայց մեր կանայք... ու՛ր Եղիշէ, Ու՛ր մեր տիկնայք փափկասուն:
Ո՛հ, արտասուք ինձ խեղդում են. Այլ չեմ կարող բան խօսել.	Չէ՛... թշուառ չէ Իտալիան, Եթէ կանայք այսպէս են ²⁴ :

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵՆԷ ԴԷՊԻ ԵՐԳ

Ստուգապէս կարելի չէ ըսել, թէ Նալքանդեանի երեք հանրայայտ բանաստեղծութիւնները՝ «Իտալացի աղջկայ երգ», «Երգ ազատութեան» եւ «Մանկութեան օրեր», երգի վերածուած էին անոր ողջուցը: 1862ին ձերբակալուած ու չորս տարի ետք բանտին մէջ մահացած գրողին այդ երեք գործերը չկան 1864ին լոյս տեսած *Նոր երգարանին* (Թիֆլիս), որ ներկայաց-

²³ Դարօնեան, *Միջայլէ Նալքանդեան*, էջ 342-45: Նալքանդեան երեք տարբեր ծածկանուններով գրութիւններ հրատարակած է *Հիսիսափայլի* Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր 1861ի թիւերուն մէջ՝ Թիֆլիս, Հոռմ, Զողէն նշումով, որոնցմէ վերջինը Կոմս Էմմանուէլի «Իտալացի աղջկայ երգ»ն էր: Յունիսի եւ Սեպտեմբերի թիւերուն մէջ ալ լոյս տեսած են իբրեւ թէ Մոսկուայէն գրուած երկու նամակներ՝ Թիֆլինջի Յակոբ Յարութիւն Սերոբեանց ստորագրութեամբ, զոր Սերգէյ Դարօնեան համարած է Նալքանդեանի հերթական ծածկանուններէն մէկը, ամեւցնելով. «Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ նշուած նիւթերը ստորագրուած են կեղծանուններով, իսկ դրանց գրութեան ժամանակն ու տեղը (Թիֆլիս, Մոսկուա, Հոռմ, Զողէն) մտացածին են» (Սերգէյ Դարօնեան, «Մ. Նալքանդեանի կեղծանունների հարցի շուրջը», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 3:1985, էջ 59):

²⁴ Կոմս Էմմանուէլ, «Իտալացի աղջկայ երգ», էջ 402:

ուած է իբրեւ «ժողովաձու գործածական երգերի»²⁵, եւ *Քնար հայրենի*ին (Կ. Պոլիս) մէջ²⁶: Բայց 1867ին վերջին երկուքը մտած են պոլսահայ գրավաճառ Յովսէփ Գաւաֆեանի հրատարակած *Նոր երգարան կամ Քնար Հայաստանի*ի վեցերորդ տպագրութեան մէջ, իբրեւ հաւանական աղբիւր ունենալով նախաբանին մէջ ակնարկուած «Բեդրսպուրկի Տփխիսու ազգային երգոց հաւագածոյն»ը²⁷: Երգարանին յաջորդ տպագրութիւնները (1870, 1872ի եւ 1874) պահած են այդ երգերը, առանց ներառելու «Իտալացի աղջկայ երգ»ը²⁸:

Սակայն, վերջինս արդէն եղանակաւորուած էր կա՛մ Նալբանդեանի ողջութեան եւ կա՛մ մահէն անմիջապէս ետք, ինչպէս կը վկայէ Միքայէլ Միանսարեանցի *Քնար հայկական* հաւաքածոն (1868), որ զայն հրատարակած է «Ազգային (հայրենեաց), ազգասիրական եւ զինուորական երգեր» բաժնին մէջ, «Կոմս Էմմանուէլ (Մ. Նալբանդեան)» ստորագրութեամբ եւ *Հիւսիսափայլի* յղումով²⁹: Տրամաբանական է ենթադրել, որ Միանսարեանց «Իտալացի աղջկայ երգ»ի երաժշտութեան կարծեցեալ իտալական աղբիւրը յիշած պիտի ըլլար՝ գոյութիւն ունենալու կամ յայտնի ըլլալու պարագային: Արդարեւ, նոյն բաժինը մտած Պետրոս Մադաթեանի (Աշուղ Սէյեադ, 1810-72) «Վասն Հայաստանի» երգին ներքեւ նշուած է, թէ իտալական նշանաւոր «Սանթա Լուչիա» երգի «ծայնով» կ'երգուէր³⁰: 1872ին, Նիկողայոս Տէր Ղեւոնդեանի կազմած *Մայրենի լեզու* դասագիրքին գրախօս մը կը յանձնարարէր երգերու զետեղումը, «մեր ասած նպատակի» յարմար դատած ընդարձակ ցանկի մը մէջ թուարկելով «Մեր Հայրենիք թշուառ անտէր»ը³¹:

Ուշադրութեան արժանի է Սրբոց Թարգմանչաց Խաչակապու վանքի (Գանձակի շրջան) վանահայր Թէոդորոս վրդ. Շիրակունիի «Նոր քնար

²⁵ *Նոր երգարան*, տպարան Հ. Էնֆիաճեանց եւ ընկ., Տփխիս, 1864:

²⁶ *Քնար հայրենի*, Ա. համազգային տպարան, Կոստանդնուպօլիս, 1864:

²⁷ Տե՛ս՝ *Նոր երգարան կամ քնար Հայաստանի*, վեցերորդ [sic] տպագրութիւն, տպ. Յ. Միլիէնտիսեան, [Ղալաթիա], 1867, էջ 15-17, 73-75. Նաեւ՝ «Երգ ազատութեան» անստորագիր է, իսկ «Մանկութեան օրեր» կը կրէ «Կոմս Էմմանուէլ / Միքայէլ Նալբանդեանց» ստորագրութիւնը, *Հիւսիսափայլի* 1859ի հրատարակութեան յղումով:

²⁸ *Նոր երգարան կամ քնար Հայաստանի*, եօթներորդ տպագրութիւն, տպ. Յ. Միլիէնտիսեան, Ղալաթիա, 1870, էջ 5-7, 118-19. նոյն, ութերորդ տպագրութիւն, տպ. Յովսէփ Գաւաֆեան, Կ. Պոլիս, 1872, էջ 11-13, 112-14. նոյն, տպ. Յովսէփ Գաւաֆեան, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 11-13, 112-14:

²⁹ Մ. Մ. Միանսարեանց, *Քնար հայկական*, տպ. Օ. Ն. Բակստ, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 190-92:

³⁰ Նոյն, էջ 257-58: Բնագիրը լոյս տեսած էր 1857ին (*Ձանազան երգք Պ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մադաթեանց Շամախեցոյ Սէյեադ մականունանելոյ*, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տ. Գեորգեան Յովհաննիսեանց Երեւանեցի, տպ. Վօլքեմար Գօթիէ, Մոսկուա, 1857, էջ 4-5):

³¹ Յովհ. Տ- Գրիգ[որեանց], «Մայրենի լեզու», *Արարար*, Սեպտեմբեր 1872, էջ 377:

հայկական» երգարանը, զոր հեղինակը 1876ին կրկին արտագրած է եւ անտիպ մնացած է³²: Ըստ հեղինակի «Յառաջաբանութեան», «ատեցի զայլազգական լեզուս եւ գերգս, զորս երգէին համազգի եւ այլազգի երգիչք՝ աշուղ անուանեալք, վասն որոյ յընթացս մանկավարժութեանն մերում ի Շիրակ, ի գիւղն յԱրդիկ, սկսեալ ի 1851 ամէն մինչ յամն 1863 ամն, ջան գործեցի ըստ մերում կարի՝ հանդէպ տաճկական երգոց յօրինեցի գերգս հայախօս ի պէտս աշակերտելոց, առ ի զարթուցանել զնոսա ի սէր ազգի եւ ի սէր մայրենի լեզուիս»³³: 1851-63ին յօրինուած երգերը, ուրեմն, երկրորդ անգամ ընդօրինակուած են 1876ին եւ անտիպ մնացած: Անոնց մէջ կայ «Երգ առ Հայաստան»ը, որ ըստ Մաշտոցեան Մատենադարանի մայր ցուցակին, յօրինուած է «Մեր հայրենիք» երգի եղանակով: Անկէ արտատպուած են քանի մը տողեր. «Մեր Հայաստան, աներ, անշէն, / ի թշնամեաց բնաւեր... դեռ ոչ տուեալ զկայթ <զկայթ>, / չար պահանջէ զիրն վարձ»³⁴: Այս տողերուն չափը ենթադրել կու տայ, որ խօսքը Նալբանդեանի «Մեր հայրենիք»ի մասին է, ինչ որ դուռ կը բանայ երկու կարելիութիւններու. ա) «Իտալացի աղջկայ երգ»ը երգի վերածուած է 1861-63ին, եւ այդ միջոցին «Երգ առ Հայաստան»ը գրուած է նոյն երաժշտութեամբ, բ) Հակառակ հեղինակի յայտարարութեան, կարգ մը երգեր, որոնց շարքին «Երգ առ Հայաստան»ը, գրուած են 1863-76 ժամանակաշրջանին:

Աղեքսանդր Խուղեանցի *Մուգայք Հայաստանի* (Թիֆլիս, 1873)³⁵ եւ Աւագ Գրիգորեանցի *Սոխակ Հայաստանի* (Պաքու, 1874)³⁶ երգարանները վերատպած են «Իտալացի աղջկայ երգ 1859 թուականից»ի բնագիրը «Կոմս Էմմանուէլ (Մ. Նալբանդեանց)» ստորագրութեամբ: Խուղեանցի հեղինակային անունը չկայ նոյն հրատարակիչին լոյս ընծայած *Մուգայք Հայաստանի*ի 1880ի տպագրութեան մէջ, ուր Նալբանդեանցի ստորագրութիւնը կը բացակայի³⁷, իսկ յաջորդ տարի Գրիգորեանց յիշած է անոր

³² Գէորգ Տէր-Վարդանեան (խմբ.), *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ժ.*, Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ, Երեւան, 2019, էջ 709: Վանքին մասին, տե՛ս՝ Թէոդորոս վարդապետ Շիրակունի, «Ընդդիմախօսութիւն», *Արձագանք*, 1 Սեպտեմբեր 1885, էջ 135-36:

³³ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց*, էջ 710:

³⁴ Անդ, էջ 722:

³⁵ Աղեքսանդր Խուղեանց, *Մուգայք Հայաստանի. նոր երգարան*, հրատ. Ա. Շահագիզեանց-Կամսարական, տպարան Գլխատր Կառավարութեան Փոխարքային Կովկասու, Տիֆլիս, 1873, էջ 87-90:

³⁶ *Սոխակ Հայաստանի. լիակատար երգարան, հատոր I*, խմբ.՝ Աւագ Գրիգորեանց, Ն. Մալաֆէեանցի եւ ընկ. տպարան, 1874, Բագու, էջ 175-78:

³⁷ *Մուգայք Հայաստանի. նոր երգարան*, Ա. Յ. Շահագիզեանց-Կամսարական (հրատ.), տպարան Յ. Մարտիրոսեանց, Տիֆլիս, 1880, էջ 97-99:

անունը առանց կեղծանունի³⁸: Թերեւս գրաքննութեան պատճառով, 1878-ին Պ. Թ. Հալլաճեան «Ազատութիւն» եւ «Իտալացի աղջկայ երգ» երգերու հեղինակը յիշած չէ Ռոստով լոյս ընծայած երգարանին մէջ³⁹: Վերջինը առանց հեղինակի անունի երեւցած է «գործածական երգերի» երգարանի մը մէջ (Թիֆլիս, 1882)⁴⁰:

1868-82ին լոյս տեսած յիշեալ երգարանները ծայնանիշեր չունին: 1879ին Եզնիկ քինյ. Երզնկեանց հայկական ծայնանիշերով եւ վիմատիպ հրատարակութեամբ լոյս ընծայած է «Իտալացի աղջկայ երգ»ը, մէջբերելով առաջին տունը⁴¹: Յաջորդ տարի լոյս տեսած մանկական երգարանը կրկնած է նոյն ծայնագրութիւնը, մէջբերելով գլխաւոր հինգ տուները: Երկու երգարանները ընդհանրապէս հեղինակներու անուն յիշած չեն⁴²: Ան կիրարկած է նոյն ծայնագրութիւնը իր յաջորդ երգարանին մէջ (1882), այս անգամ յիշելով Նալբանդեանը իբրեւ հեղինակ⁴³:

Օգոստոս 1880ին, յայտարարութիւն մը կը ծանուցանէր «դաշնամուրի համար ծայնագրած հայկական ժողովրդական երգերի» երկրորդ տետրակի մը մօտակայ հրատարակութիւնը, որ պիտի պարունակէր վեց երգ՝ Յովհաննէս Սուզանաճեանցի ծայնագրութեամբ: Այդ երգերու շարքին էր «Մեր հայրենիք, թշուառ անտէր»⁴⁴: Տետրակը լոյս տեսած չէ: Տարի մը ետք, Սուզանաճեանցի մէկ նոր ծանուցումը յայտնած է, թէ ան 25 ծայնագրեալ հայկական երգերով պատրաստ տետրակ մը ունի՝ ներառեալ «Մեր հայրենիք»ը, որուն բաժանորդագրութիւնը բացած է, եւ թէ արդէն տարի մը առաջ ծախու ելած 4 երգերով առաջին տետրակը վաճառելի էր⁴⁵: Ըստ ամենայնի, այս հրատարակութիւնն ալ իրականացած չէ:

³⁸ Սոխակ Հայաստանի. ազգային լիակալար երգարան, առաջին հատոր, հրատ.՝ Աագ Գրիգորեանցի, երկրորդ տպագրութիւն, Ս. Տէր Յովհաննիսեանցի տպարան, Բագու, 1881, էջ 164-66:

³⁹ Պ. Թ. Հալլաճեան, Նոր ազգային երգարան, տպարան Յովհաննու Աբրահամեան, Ռոստով (Դոնի վերայ), 1878, էջ 5-6 եւ 128-31:

⁴⁰ Կ. Տէր-Դաւթեանց, Ծոցի երգարան. ժողովածու գործածական երգերի, տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1882, էջ 108-11: Երգարանին երկրորդ, բարեփոխուած հրատարակութեան երկու երգերը հանուած են (նոյն, Ծոցի երգարան, տպ. Վրաց. Հրատ. Ընկ., Թիֆլիս, 1903):

⁴¹ Տէր Եզնիկ, Հայկական ծայնագրութեամբ խմբական երգեր, ա.տ., Տփլիս, 1879, էջ 1:

⁴² Զայնագրեալ մանկական երգարան, խմբագրեց Եզնիկ քահանայ Երզնկեան, հրատ. «Կովկասեան գրավաճառանոց»ի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 47:

⁴³ Զայնագրեալ ազգային երգարան հայ դպրոցների համար, ժողովեց եւ ծայնագրեց Եզնիկ քահանայ Երզնկեանց, Ի տպարանի Սրբոց Կաթողիկէ Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1882, էջ 101-2:

⁴⁴ «Յայտարարութիւններ», Մշակ, 2 (14) Օգոստոս 1880:

⁴⁵ «Յայտարարութիւններ», Մշակ, Սեպտեմբեր 5 (17) եւ 8 (20) 1881:

Ստոյգ փաստ է, որ 1880ականներու առաջին կեսին լոյս տեսած է երգահան Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի (1853-1902) «Պօպուրի հայկական երգերից» դաշնակի համար տետրը, որ կ'ընդգրկէր «Իտալացի աղջկայ երգ»ը: Հրատարակութեան տարբեր թուագրումներ գոյութիւն ունին՝ 1882 կամ 1883⁴⁶, 1883⁴⁷, 1884⁴⁸, բայց ճիշտ պէտք է համարել վերջինը, որուն հիմքը կը հանդիսանայ *Մշակի* մէջ լոյս տեսած յայտարարութիւնը, թէ «Լոյս տեսաւ “ՊՕՊՈՒՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻՑ” Դաշնակի համար. Կազմեց Խ. Մ. Կարա-Մուրզայ»⁴⁹: Պարզուած չէ Կարա-Մուրզայի գործին հնարաւոր կապը Երզնկեանցի ծայնագրութեան հետ:

Կարա-Մուրզա հայկական բազմաձայն երգեցողութեան հիմքը դրած է իր կազմակերպած առաջին համերգով, որ տեղի ունեցած է 15 Մարտ 1885ին: Անոր կազմած ու ղեկավարած 15 հոգինոց խումբը, ինչպէս յիշուած է յայտագրին մէջ, առաջին համերգը տուած է Թիֆլիսի նախկին «Արծրունի» թատերասրահին մէջ: Իբրեւ նախաբան, խումբը ներկայացուցած է Կոմս Էմմանուէլի «Երգ իտալուիւոյ»ն, այսինքն՝ «Իտալացի աղջկայ երգ»ը⁵⁰: *Նոր Դար* համերգի նախօրեակին, գրած է, թէ «սա մի նոր եւ ամենայն ուշադրութեան արժանի գործ է. Կարա-Մուրզան փորձում է դուրս բերելու հայկական *մուզայի* ինքնուրոյնութիւնը եւ *կարակերտը*, որով եւ հայ-

⁴⁶ Մաթեոս Մուրադեան, *Քրիստափոր Կարա-Մուրզա. կեանքը եւ երաժշտական-հասարակական գործունէութիւնը*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1950, էջ 141:

⁴⁷ Ք. Կուշնարեան, Մ. Մուրադեան, Գ. Գեղակեան, *Ակնարկ հայ երաժշտութեան պատմութեան*, ՀՍՍՐ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 112: Հմմտ.՝ Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական բառարան, հայտոր Բ.*, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1981, էջ 90:

⁴⁸ Արսէն Ղազիկեան, *Հայկական նոր մարտնագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի*, տպ. Ս. Ղազարու, Վենետիկ, 1909-12, էջ 1245. նաեւ՝ Ն. Ա. Թէյմուրազեան (կազմող), *Քրիստափոր Կարա Մուրզա. համառօտ բիբլիոգրաֆիա*, Հայկ ՍՍՐ Ալ. Միասնիկեանի անուան պետական ռեսպուբլիկական գրադարան, Երեւան, 1956, էջ 29:

⁴⁹ «Յայտարարութիւններ», *Մշակ*, 5 Մայիս 1884: Տե՛ս նաեւ՝ Կարինէ Հարոյեան, *Հայերէն երգարանների մարտնագիտութիւն (1513-1921 թթ.)*, «Նահապետ», Երեւան, 2014, էջ 611: Նկատի պէտք է ունենալ, որ երգահանը նաեւ ծանօթ էր Խաչատուր անունով (Ս. Ատրպետեան, *Շուշան*, ողբերգութիւն երեք արարուածով, տպ. Ի. Ն. Սխորոյստղով, Ս. Պետերբուրգ, 1890, էջ [3], «մեծայարգ Պ. Խաչատուր Մարգարեան Կարա-Մուրզա[j]ին» ձօնով):

⁵⁰ Գրիգոր Փիտէճեան, *Քրիստափոր Կարա-Մուրզա. կեանքը եւ գործը*, Երեւանի պետական համալսարանի հրատ., Երեւան, 2013, էջ 47, 51: Հմմտ.՝ Պետրոս Ալահայտոյեան, «Քրիստափոր Կարա-Մուրզա (իր մահուան 70ամեակին եւ ծննդեան 120ամեակին առիթով)», *Ազդակ*, 17 Յունուար 1973, ուր յիշուած են կարգ մը երգեր, բայց ո՛չ «Երգ իտալուիւոյ»ն: Ըստ ուրիշ աղբիւրի, որ նոյնպէս յայտագիրը ձեռքի տակ ունեցած է, երգչախումբը բաղկացած էր 70 հոգիէ (Հայկ Քալանթարեան, «Մեր երաժշտութեան երեք սիւները. Կարա Մուրզա, Եկմալեան եւ Կոմիտաս Վարդապետ», *Միութիւն*, Յուլիս 1957, էջ 27):

կական *մուգիկայի* ճաշակի զարգացման դրդիչ է հանդիսանում»⁵¹: *Մեղու Հայաստանի* դիտել տուած է, որ «հանդէսը այնքան ընտրովի եւ ճաշակով էր կազմուած եւ այնքան լաւ ու յաջող անցաւ, որ չէ կարելի չը գովել հանդիսի հեղինակին եւ իւր խմբին»⁵²: *Նոր դար* համերգը շատ յաջող նկատուած է, յիշելով ներկաներու գոհունակութիւնը⁵³: Մինչ հանդիսատեսներու թիւը բաւարար չէր, որ ծախսը ծածկուէր, յաջորդ համերգին (1 Ապրիլ), որ նոյնպէս գնահատանքի արժանացած է, հազիւ 30 հոգի ներկայ եղած է եւ Կարա-Մուրզա շուրջ 200 ռուբլիի վնաս կրած է⁵⁴:

Անդրադառնալով Կարա-Մուրզայի երգային գործերուն, երաժշտագէտ Մաթեոս Մուրադեան նշած է ազգային-հայրենասիրական երգեր, «որոնք գրուած են մեծ մասամբ օրուայ հրատապ խնդիրներն արտայայտող բանաստեղծական *տեքստերի* հիման վրայ» եւ «կազմում են Կարա-Մուրզայի ինքնուրոյն ստեղծագործութիւնների համեմատաբար մի փոքր մասը», յիշելով «Ի՞նչ անենք», «Բաժակներ առնունք, եղբայրք» (Ռ. Պատկանեան), «Իտալացի աղջկայ երգը» (Մ. Նալբանդեան), «Ներքող» (Ղուկասեան) գործերը⁵⁵: Սակայն, այլուր «Իտալացի աղջկայ երգ»ը դրած է «մշակումներ»ու ցանկին մէջ⁵⁶:

Ֆրանսահայ երգահան Ալեքսանդր Սիրանոսեան յայտնած է այն տեսակէտը, որ Կարա-Մուրզա հեղինակած է երաժշտութիւնը, բայց խուսափած է փաստը հրապարակելէ՝ ապահովութեան նկատառումով⁵⁷: Անոր անձանօթ մնացած են «Պօպուրի հայկական երգերից» հաւաքածոն եւ Երզնկեանցի հրատարակութիւնները:

Ամէն պարագայի, յիշեալ փաստերը բաւարար են հերքելու թէ՛ երաժշտութիւնը Կանաչեանին վերագրելու եւ թէ՛ Կարա-Մուրզայի գործէն

⁵¹ «Քրոնիկոն», *Նոր դար*, 14 Մարտ 1885: Կարա-Մուրզայի կրած դժուարութիւններուն մասին, տե՛ս՝ Մուրադեան, *Քրիստափոր Կարա-Մուրզա*, էջ 27-31:

⁵² Հայկունի, «Պ. Կարա-Մուրզայի երաժշտական հանդէսը», *Մեղու Հայաստանի*, 21 Մարտ 1885:

⁵³ «Քրոնիկոն», *Նոր դար*, 19 Մարտ 1885:

⁵⁴ «Քրոնիկոն», *Նոր դար*, 3 Ապրիլ 1885. նաեւ՝ Հայկունի, «Երաժշտական Բ. հանդէս», *Մեղու Հայաստանի*, 4 Ապրիլ 1885:

⁵⁵ Մուրադեան, *Քրիստափոր Կարա-Մուրզա*, էջ 99:

⁵⁶ Նոյն, էջ 145: «Իտալացի աղջկայ երգ» խորագրով, Կարա-Մուրզայի մշակումը ընդգրկուած է հետեւեալ հաւաքածոյին մէջ՝ *Կարա-Մուրզայի մշակած հայկական երգերը, տեսիր Ա.*, ներդաշնակեց պիանօի համար Լէօնիդ Կնինա, Тип. В. Гроссе, Մոսկուա, 1903:

⁵⁷ Alexandre Siranossian, “Mer Hayrénik, cet inconnu...”, *Nouvelles d’Arménie*, juillet 2008, էջ 70-71. նաեւ՝ idem, “Les 125 ans d’un hymne en quête d’auteur”, *France-Arménie*, 16-31 mars 2010, էջ 19:

աւելի քան տասնամեակ մը ետք երեւան եկած Կլազունովի «Ռայմոնտա» թատերապարէն առնուած ըլլալու պնդումները⁵⁸:

1890ին, «Իտալացի աղջկայ երգ»ը այդ խորագրով վերատպուած է Գրիգոր քահանայ Գրիգորեանի (Աւագ Գրիգորեանց) *Սոխակ* երգարանին մէջ, բայց յիշուած է իբրեւ «Մեր հայրենիքում» բովանդակութեան ցանկին մէջ⁵⁹: Առհասարակ, արեւելահայ երգարանները զայն տպած են ամբողջութեամբ, բացառելով *Փնջիկ* (1906, վեց տուն), *Ազգային քնար* (1906, եօթը տուն), *Արեան երգ* (1907, հինգ տուն), *Քնար* (1907, հինգ տուն), *Վիրաւոր բլրուլ* (1907, տասը տուն), *Նոր-քնար* (1912, հինգ տուն) եւ *Դպրոցական տօներին* (1913, հինգ տուն) երգարանները, որոնք մեծաւ մասամբ միայն երգուող տունները ընդգրկած են⁶⁰:

⁵⁸ Գրիգոր Փիտէճեան, «Մեր հայրենիք» օրհներգի հեղինակային ինքնութեան հարցը», *Երաժշտական Հայաստան*, 2:2006, էջ 66:

⁵⁹ Գրիգոր քահանայ Գրիգորեան, *Սոխակ լիակատար երգարան*, Ա. հատոր, տպարան Սկրտիչ Բարխուդարեանի, Մոսկուա, 1890, էջ 232-34: 1895ի հրատարակութիւնը վերականգնած է բնագրային խորագիրը (նոյն, *Սոխակ լիակատար երգարան*, Ա. հատոր, չորրորդ տպագրութիւն, տպարան Ք. Բարխուդարեանի, Մոսկուա, 1895, էջ 277-79), իսկ 1902ի հրատարակութիւնը պահած է այդ խորագիրը, բայց բովանդակութեան ցանկին մէջ յիշած է «Մեր հայրենիք»ը իբրեւ խորագիր (Գրիգոր Լաւաք քահանայ Գրիգորեանց, *Սոխակ Հայաստանի. ազգային լիակատար երգարան*, հատոր առաջին, հինգերորդ տպագրութիւն, տպարան Ա. Ղասաբեանի, Բագու, 1902, էջ 240-42. հմմտ.՝ նոյն, *Սոխակ Հայաստանի. ազգային լիակատար երգարան*, առաջին հատոր, տասներորդ տպագրութիւն, Ելեկտրաշարժ տպարան «Բագու» լրագրի, Բագու, 1912, էջ 180-82):

⁶⁰ Տե՛ս՝ *Փնջիկ երգարան*, հրատ. [Յարութիւն] Քրիստափորեանի, տպարան Պուշկինեան, Ս. Պետերբուրգ, 1906, էջ 75-76. նաեւ՝ *Երգարան ազգային քնար*, հրատ. Ար. Մանանդեանի, տպարան Եղբ. Մարտիրոսեանների, Ախալցխա, 1906, էջ 71-72. նաեւ՝ *Արեան երգ*, հրատ. Ֆար-Հատ եւ ընկ., տպ. «Լոյս», Երեւան, 1907, էջ 24. նաեւ՝ *Քնար ծայնագրեալ երգարան*, ժողովեց եւ ծայնագրեց Ս. Դէմուրեան, «Պուշկինեան տպարան», Ս.-Պետերբուրգ, 1907, էջ 56. նաեւ՝ *Վիրաւոր բլրուլ*, հրատ.՝ Ն. Ա. Դ., Ելեքտր. տպարան «Հերմէս», Թիֆլիս, 1907, էջ 70-71. նաեւ՝ Խ. Տէր Յովհաննիսեանց, *Ծաղկեփունջ. ամենապարածուած ընտիր երգերի ժողովածու*, Ելեքտր. տպարան «Հերմէս», 1908, Թիֆլիս, էջ 9-11 (հմմտ. Խ. Տէր Յովհաննիսեանց, *Ծաղկեփունջ. ամենապարածուած ընտիր երգերի ժողովածու*, չորրորդ տպագրութիւն, Ելեքտր. Տպարան «Էպոխա», Թիֆլիս, 1913, էջ 6-8). նաեւ՝ Հ. Հայկազունի, *Երգարան*, Հայ զինուորի գրադարան, հրատ. Խ. Քահ. Մնացականեանցի, արագատիպ «Նաղեժդա», Թիֆլիս, 1909, էջ 10-12. նաեւ՝ *Տարրակ Տարօնոյ. ազգային երգարան*, հրատարակութիւն Կիւրել Բրինձեանցի No. 3, բաժանմ. «Պրօգրեսս» տպ. Դիօրցով, Թիֆլիս, 1910, էջ 11-14. նաեւ՝ *Նոր-քնար (դպրոցական երգարան)*, կազմեց Սազանդարեան, տպարան «Սասուն», Գորիս, 1912, էջ 105. նաեւ՝ *Դպրոցական տօներին (երգեր եւ ուրանաւորներ)*, կազմեց Մ. Տարախչեան, տպարան Յ. Գ. Սանոյեանցի, Ալեքսանդրապոլ, 1913, էջ 38. նաեւ՝ *Նոր երգարան. ռազմի երգեր*, հրատարակութիւն Խ. Տէր-Յովհաննիսեանի, տը-

Արեւմտահայ երգարաններն ալ պահած են ամբողջականութիւնը, թէւ երբեմն փոխած են խորագիրը: Այսպէս, վաղամեռիկ յեղափոխական Տիգրան Տէրոյեանի (Վազգէն, 1872-97) կազմած ու յետմահու լոյս տեսած *Վազգէն երգարանը* (1901) «Հայ աղջկայ երգը» խորագիրը որդեգրած է: 1908ին, «Աղջկայ երգը» անորոշ խորագիրը երեւցած է Վառնայի մէջ⁶¹:

Վազգէն երգարանին մէջ, ըստ երեւոյթին, առաջին անգամ գործածուած են կարգ մը տարբերակներ՝ «մեր թշնամեաց ոտնակոխ», «մարդս մի անգամ պիտ' մեռնի» եւ, ամէնէն յատկանշականը, «թող կործանի Տաճկաստան»⁶², որ անցած է 1920-30ականներու որոշ երգարաններու⁶³: Յակոբ Իւլէգեան, որ 1927ին հրատարակած է «Մեր հայրենիք»ը հինգ տուներով եւ երաժշտութեան սեփական մշակումով (*moderato*), յիշեալ տողը դարձուցած է «թող միշտ ապրի Հայաստան»⁶⁴:

1908ին, Պոստոնի *Հայրենիք* շաբաթաթերթին հրատարակած երգարանը «Մեր հայրենիք (Իտալացի աղջկայ երգը)» խորագիրը օգտագործած է⁶⁵, ինչ որ գրեթէ նոյնութեամբ կրկնուած է 1915ին արդէն օրաթերթ դարձած *Հայրենիքի* նոր երգարանին մէջ՝ «Մեր հայրենիք (Իտալացի աղջկայ երգը)» ձեւով⁶⁶:

Արեւելահայ միջավայրին մէջ օրինակներու չենք հանդիպած, ուր «Իտալացի աղջկայ երգ»ի պատկանելիութիւնը վիճարկուած ըլլայ: Թէ՛ Նալբանդ-

պարան «Հերմէս», Թիֆլիս, 1915, էջ 9-10. նաեւ՝ *Ազգային երգարան եւ Անդրանիկի երգը*, ժող. Շ. Պ., տպարան Տ. Մ. Ռօտինեանցի, Թիֆլիս, 1917, էջ 11-13:

⁶¹ *Ազաւր երգարան կամ մրմունջ հայկական*, Ա. տպագրութիւն, տպարան «Իրատունք» լրագրոյ, Վառնա, 1908, էջ 59-60:

⁶² *Վազգէն երգարան*, հաւաքեց Տիգրան Տէրոյեան (Վազգէն), տպարան «Հայրենիք»ի, Պօսթըն, 1901, էջ 129-131:

⁶³ Տե՛ս՝ *Պոլկարահայ նոր երգարան*, տպագր. «Հայ-Գիր», Սօֆիա, 1926, էջ 13 (արտատպած է *Վազգէն երգարանի* առաջին եօթը տուները). նաեւ՝ *Երգարան*, հաւաքեց՝ Ղեւոնդ քինյ. Տ. Ղուկասեան, տպգր. «Նոր Օր», Աթէնք, 1928, էջ 48 (հրատարակած է երգուող հինգ տուները ուղղագրական կարգ մը զարտուղի ձեւերով). նաեւ՝ *Armenian National Songs*, compiled and arranged by Anahid Der Manuelian, prepared under the direction of the A.R.F. Tzaghagron Central Executive/հրատ. Հ. Յ. Դ. Յեղակոսն Վարչութեան, Boston, 1936, էջ [4]:

⁶⁴ *Ձայնագրեալ նոր երգարան*, Ա. մաս, աշխատասիրեց Յ. Իւլէգեան, Edition “Nuvak”, Beyrouth, 1927, էջ 1:

⁶⁵ *Հայրենիք երգարան*, Պօսթըն, տպարան «Հայրենիք»ի, 1908, էջ 9: Հմմտ. Հմայեալ Արամեանց (Մ. Տ. Շոտ), *Դայլայիկ. պարկերազարդ եւ ձայնագրուած լիակաւար երգարան*, հրատ. «Կոհակ»ի, տպ. Տ. Տօղրամաճեան, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 33-35:

⁶⁶ *Ըմբոսի երգեր. գրպանի երգարան*, Պօսթըն, Հայրենիք տպարան, 1915, էջ 5-6:

եանի երկերու հատորը⁶⁷ եւ թէ՛ գրական հաւաքածոները⁶⁸ անոր վերագրած են բանաստեղծութեան հեղինակութիւնը: Ըստ երեւոյթին, պոլսահայ հրատարակիչ եւ երաժշտագէտ Եղիա Մ. Տնտեսեան (1834-81) առաջինը պնդած է, որ Նալբանդեան իտալերէնէ թարգմանած էր բանաստեղծութիւնը, երբ երգի լրիւ բնագիրը ընդգրկած է իր *Նոր երգարանին* մէջ (1880), «թող կործանուի Աստրիա» տողը դարձնելով «թող կործանուի սէգ հսկայ»: Փաստական անձանօթ հիմնատրումով, ան երգի աւարտին գրած է «(Թարգմ. յիտալ.) Կոմս Էմմանուէլ (Մ. Նալբանդեանց)»⁶⁹:

Վերոյիշեալ փոփոխութիւնը եւ թարգմանութեան պնդումը յար եւ նոյն կերպով կամ աննշան տարբերութեամբ ընդօրինակուած են 1892-32 ժամանակաշրջանին լոյս տեսած արեւմտահայ հետեւեալ շարք մը երգարաններու մէջ:-

Նոր երգարան ազգային (1892) («Երգ իտալացի աղջկան», «(թարգ.) Մ. Նալբանդեանց)»⁷⁰:

Նոր քնար հայկական (1897) («Իտալացի աղջկայ երգ», «(թարգմ. յիտալ.) Կոմս Էմմանուէլ / (Մ. Նալբանդեանց)»⁷¹

Նոր երգարան (1897) («Իտալացի աղջկայ երգ», «(թարգմ. յիտալ.) Կոմս Էմմանուէլ / (Մ. Նալբանդեանց)»⁷²:

Սրինգ (1899) («Երգ իտալացի աղջկան», «(թարգմ. Մ. Նալբանդեանց)»⁷³:

⁶⁷ Միքայէլ Նալբանդեանցի երկերը, հապոր առաջին, տպարան «Դոնսկայա Բէշ», Բստով Դոնի վրայ, 1906, էջ 16-17:

⁶⁸ Տե՛ս, օրինակ՝ *Հայ բանաստեղծներ (արեւելահայ բարբառ)*, կազմեց Յով. Քաջազունի, տպ. «Տրուդ», Բագու, 1908, էջ 25-28. նաեւ՝ Լեւոն Մանուէլեան, *Գրական նմուշներ*, տպ. Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1912, էջ 97-99. նաեւ՝ *Հայ գրողներ, Ա.*, կազմեցին Ղ. Աղայեան, Ա. Ահարոնեան, Յով. Թումանեան եւ Վ. Փափագեան, երկրորդ տպագրութիւն, տպ. Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1914, էջ 591-92: Մանուէլեան «Դորպատեան ուսանողների երգերը» բաժնին մէջ չէ մոռցած յիշել, թէ «Հայոց բաժակ» եւ «Ինձ համար չէ» երգերը Բ. Պատկանեանի թարգմանութիւնն էին (Մանուէլեան, *Գրական*, էջ 77-79):

⁶⁹ Ե. Մ. Տնտեսեան, *Նոր երգարան հայոց*, տպ. Ե. Մ. Տնտեսեան, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 118-21:

⁷⁰ *Նոր երգարան ազգային*, հրատ. Հայկակ Յ. Էկինեան, Նիւ Եորք, 1892, էջ 25-27:

⁷¹ *Նոր քնար հայկական կամ հաւաքածոյ հին եւ նոր ազգ. երգերու, մասն առաջին*, հրատ. Յակոբ Սիսակ, տպագրութիւն Кжнчо николаовъ, Վառնա, 1897, էջ 16-18:

⁷² *Նոր երգարան կամ մրմունջ հայկական*, հրատարակիչ Յ. Գ., Ա. տպագրութիւն, Печатница «Взаимность», Варна, 1897, էջ 34-37. Բ. տպագրութիւն, տպարան «Իրաւունք» լրագրոյ, Վառնա, 1901, էջ 36-38:

⁷³ *Սրինգ կամ նոր երգարան ազգային, հապոր Ա.*, Մ. Մարգարեան (հրատարակիչ), Նիւ Եորք, տպագրութիւն Հ. Էկինեան, 1899, էջ 24-28:

Ընդարձակ հայկական երգարան (1908) («Իտալացի աղջկայ երգ», «թարգմ. յիտալ. Կոմս Էմմանուէլ / Մ. Նալբանդեանց»)⁷⁴:

Ձայնագրուած հայկական երգարան (1909) («Իտալացի աղջկայ երգ», «թարգմ. յիտալ. Կոմս Էմմանուէլ / Մ. Նալբանդեանց»)⁷⁵: Երգի անանուն ձայնագրութիւնը՝ tempo di marciaով, թերեւս երգարանի կազմութեան գրլ-խաւոր օժանդակներէն Բարսեղ Կանաչեանի նախնական մշակումը ըլլայ:

Քնար հայկական (1909) («Իտալացի աղջկայ երգ», «թարգմ. յիտալ. Կոմս Էմմանուէլ / Մ. Նալբանդեանց»)⁷⁶:

Ժողովրդային երգարան (շ. 1914) («Իտալացի աղջկան երգը», «(թարգմ.) Մ. Նալբանդեանց»)⁷⁷:

Հայ ամերիկեան նոր երգարան (1917). «(Թարգմ. յիտալ.) Կոմս Էմմանուէլ (Մ. Նալբանդեանց)»⁷⁸:

⁷⁴ *Ընդարձակ հայկական երգարան*, Ա. հալոյր, հրատարակիչը Վ. եւ Պ. Զարդարեան եղբարք, տպագր. Ռ. Սագայեան, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 35-38 (հմմտ.՝ նոյն, Բ. տպագրութիւն, 1909, էջ 35-38):

⁷⁵ *Ձայնագրուած հայկական երգարան*, օժանդակութեամբ Բ. Կանաչեանի եւ այլ հայ արուեստագէտներու, Ազատ մատենաշար թիւ 12, հրատ. Վ. եւ Պ. Զարդարեան եղբարք, տպ. Ռ. Սագայեան, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 21-24 (կողքին վրայ գրուած է՝ «Բ. Կանաչեան / *Ձայնագրուած հայկական երգարան* / Ա. եւ Բ. մաս / Ազատ մատենաշար թիւ 42 / հրատ. Վ. եւ Պ. Զարդարեան եղբարք, / Կ. Պոլիս, 1909»): Ուշագրաւ է, որ ձայնագրութեան մէջ գրուած է «իւր թշնամեաց ոտնակոխ», իսկ բնագիրը տպուած է «մեր թշնամուց ոտնակոխ» ձեւով: Նոյնութեամբ ընդօրինակուած է յետագայ հրատարակութիւններու մէջ՝ *Պարկերազարդ ձայնագրուած հայկական երգարան*, աշխատակցութեամբ Ահարոն Մարեանի եւ ծանօթ երաժիշտներու, երկրորդ տպագրութիւն, տպագրութիւն Ա. Կարօեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 16-18. նաեւ՝ *Պարկերազարդ ձայնագրուած հայկական երգարան*, աշխատակցութեամբ Ահարոն Մարեանի եւ ծանօթ երաժիշտներու, երրորդ տպագրութիւն, տպագրութիւն Յ. Մ. Սէթեան, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 16-18:

⁷⁶ Յ. Գ. Փալագաշեան, *Քնար հայկական. լիակատար ազգային երգարան հայոց, մասն Ա. Հայրենասիրական ազգայ երգեր*, տպարան եւ գրատուն Յ. Գ. Փալագաշեան, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 18-21. Նոյն՝ *Քնար հայկական. լիակատար ազգային երգարան հայոց, Հայրենասիրական ազգայ երգեր*, տպարան-գրատուն Յ. Գ. Փալագաշեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 18-21 (վերատպում):

⁷⁷ Ի. Ա. Երան, *Ժողովրդային երգարան*, Բ. տպագրութիւն, Երան Մամուլ, Պոստոն, [1914], էջ 316-18: «Իտալացի աղջկան երգը»ի ձայնագրութիւնը Ն. Ամիրխանեանի կողմէ տե՛ս՝ էջ 669: Ա. տպագրութիւնը (նոյնպէս անթուակիր) լոյս տեսած է Ատանայի եղեռնէն ետք (1912ի շուրջ): Գ. տպագրութիւնը (անթուակիր) միեւնոյն տուեալները ունի «Իտալացի աղջկան երգը»ի մասին (Ի. Ա. Երան, *Ժողովրդային երգարան*, Բ. տպագրութիւն, Երան Մամուլ, Պոստոն, [1921], էջ 316-18, 745. նաեւ՝ Հարոյեան, էջ 144-50):

⁷⁸ *Հայ ամերիկեան ազգային նոր երգարան*, Ա. հալոյր, հաւաքեց Պետրոս Ռ. Թորոսեան, Հայ ամերիկեան տողատիպ տպագրատուն Պ. Ռ. Թորոսեանի, Հօպքըն, 1917, էջ 80-82:

Հայրենի երգեր (1924) («Մեր հայրենիք», «Մ. Նալբանդեանց / Թրգմ. յիտալ. Կոմս Էմմանուէլ») ⁷⁹:

Արարալ ազգային երգարան (1927) («Իտալացի աղջկան երգը», «թարգմ. Մ. Նալբանդեան») ⁸⁰:

Ազգային ընդարձակ երգարան (1932) («Իտալացի աղջկան երգը», «(Թարգմ. Մ. Նալբանդեան)») ⁸¹:

1913ի եւ 1924ի գրպանի երգարանները Տնտեսեանի փոփոխութիւնը պահած են, բայց «Իտալացի աղջկան երգ»ի հեղինակը յիշած չեն ⁸²:

1915էն առաջ Նալբանդեանի հեղինակութեան որեւէ վիճարկումի ծանօթ չենք, բացառելով Արշակ Չօպանեանի քննադատական ակնարկը Կոստան Զարեանի խորթ եղբայր Լեւոն Եղիազարեանի (1860-1927) հայ ժողովրդական երգերու համերգի մը (Փարիզ, 8 Դեկտեմբեր 1901) առիթով: Գրազէտը ծաղկած է կարգ մը երգերու ներկայացումը իբրեւ ժողովրդական («Հերիք որդեակք» եւ «Ընկեր»՝ թրքական ներշնչումով կամ ընդօրինակութեամբ, «Կիլիկիա»՝ նորմանտական, «Մայր Արաքս»՝ շատ հաւանականաբար իտալական օբերայի մը մէկ ցոլքն է»), աւելցնելով.

[Ի]բրեւ հայոց ազգային քայլերգ ներկայացուեցաւ «Մեր Հայրենիք»ը, զոր Նալբանդեան գրած է իտալական երգէ մը ներշնչուելով եւ որուն վերջը աւելցուցած է քանի մը տուներ ուր իտալացոց քաջութեան քով Հայոց կիներուն անտարբերութիւնը, այրերուն թուլութիւնը կը ծաղկէ, տուներ՝ որոնք եթէ ֆրանսերէն թարգմանուէին՝ բաւական տարօրինակ պիտի թուէին քայլերգի մը համար, որովհետեւ քայլերգ մը ազգի

⁷⁹ *Հայրենի երգեր*, պատրաստեց Կ. Յ. Փայլէեան, հրատ. Հայ Կրթական Հիմնարկութեան, Նիւ Եորք, 1924, էջ 25-26: Հայերէն բնագրին կցուած է Nina E. Riceի անգլերէն թարգմանութիւնը (էջ 25): Առաջին հրատարակութիւնը տե՛ս՝ *Հայրենի երգեր*, պատրաստեց Կ. Յ. Փայլէեան, հրատ. Կոչնակ Հրատ. Ընկերութեան, Նիւ Եորք, 1919, էջ 26-27 (Հարոյեան, էջ 113):

⁸⁰ *Արարալ ազգային երգարան*, Ա. հալոր, Բ. տպագրութիւն, հրատարակութիւն Կ. Տօնիկեան գրատան, Պէյրութ, 1927, էջ 160-61:

⁸¹ *Ազգային ընդարձակ երգարան*, մատենաշար «Ազդակ»ի թիւ 7, տպարան «Ազդակ»ի, Պէյրութ, 1932, էջ 287-89:

⁸² *Նոր ազգային երգարան գրպանի*, հրատ. Յակոբ Սրապեան, Գ. տպագրութիւն, տպ. Ներսօ եւ Սրապեան, Մարգուան, 1913, էջ 254-56. Նաեւ՝ *Գրպանի նոր երգարան, ազգային երգեր*, հրատ. Յ. Իվէզեանի թիւ 2, ա. հ., Պէյրութ, 1924, էջ 23 (չորս տուն, զանց ընելով «Նայիր նորան երեք գոյնով...»): Տնտեսեանի երգարանէն մեկնելով, յօդուածագիր մը 1936ին գրած է, թէ «կը հաւատացնեն՝ թէ Նալբանդեանց զայն գրած է հայերուս համար», բայց «բացորոշ կերպով կ'երեւի՝ թէ Նալբանդեանց կ'ամ թարգմանած է զայն իտալերէնէ եւ կ'ամ գրած է Իտալացոց համար» (Հետաքրքիր, «Մեր հայրենիք... հայկական չէ», *Արեւ*, 6 Փետրուար 1936):

մը քաջութիւնը, յաղթանակը, փառքը կ'երգէ, եւ ոչ թէ վատասրտութիւնը⁸³։

Չօպանեանի պնդումը լիովին վարկածային էր, քանի որ կարծեցեալ իտալական երգի գոյութեան ապացոյցը չունէր։ Միւս կողմէ, բնական է, որ «Իտալացի աղջկայ երգ»ը ամբողջութեամբ լոյս տեսնէր երգարաններու մէջ, բայց հազիւ թէ կարելի է պատկերացնել, որ ամբողջութեամբ երգուէր։ Դար մը ետք, Անդրանիկ Չելեպեան ենթադրած է, թէ «կրնայ ինք [Նալբանդեան - Վ.Մ.] թարգմանած ըլլալ սոյն քերթուածը, իսկ անելի հաւանականը՝ իտալահայ մը թարգմանած եւ իրեն յանձնած ըլլալու է ան», անելցնելով, որ առաջին տասնհինգ տուները գործն էին «Իտալացի Աղջկան», իսկ վերջին երեքը՝ Նալբանդեանի⁸⁴։ Այս ենթադրութիւնը հիմնուած էր ընդամենը մէկ աղբիւրի հաղորդած տուեալին վրայ, առանց խնդրոյ առարկայ դարձնելու վաւերականութիւնը կամ ուսումնասիրելու բնագրի փոխանցման շղթան⁸⁵։

Գանձարան դասագիրքին մէջ, Արամ Անտոնեան ներյայտ կերպով կասկածի տակ դրած է Նալբանդեանի հեղինակութիւնը, գրելով, թէ «հեղինակած կամ թարգմանած է բազմաթիւ ազգային երգեր, ինչպէս «Մեր Հայրենիք»ը, «Ազատն Աստուած այն օրից»ը, «Յուրտը փչեց, ծմեռ սաստիկ»ը, եւն.»⁸⁶։ Ինչպէս յայտնի է, երեք բանաստեղծութիւններէն միայն առաջինն է, որ թարգմանական համարուած է։

Վերոյիշեալ փաստերը կ'առաջնորդեն այն եզրակացութեան, որ Նալբանդեանի հեղինակային խնդրականացումը տեղի ունեցած է միայն արեւմտահայ միջավայրին մէջ, մասնակիօրէն, որուն հիմքը պէտք է համարել երգարանէ երգարան թարգմանական պնդումի փոխանցումը, ինչպէս եւ փաստական հիմքէ զուրկ ենթադրութիւններ։

⁸³ «Ազգային քրոնիկ», *Անահիպ*, Դեկտեմբեր 1901, էջ 292։ 1900ին, Եղիազարեան հրատարակած էր *Recueil de chants populaires arméniens* շարքի առաջին պրակը, որ արժանացած էր Կոմիտաս վարդապետի խիստ քննադատութեան։ Յօդուածը յիշած է, որ «Հերիք որդեակք» թրքական *պէյլաթի* մըն էր, իսկ «Կիլիկիա»՝ ֆրանսերէն բառերով նորմանտական եղանակ մը (Կոմիտաս վարդապետ, «Recueil de chants populaires arméniens», *Արարապ*, Յուլիս 1900, էջ 367-68)։

⁸⁴ Անդրանիկ Չելեպեան, «Մեր հայրենիք» հայոց ազգային քայլերգին հեղինակը՝ իտալացի աղջիկ մըն է», *Նոր կեանք*, 18 Մայիս 2006։

⁸⁵ Տէ'ս' Վարդան Մատթէոսեան, *Գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ*, հրատ. Գէորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակի, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 2009, էջ 317-20։

⁸⁶ Արամ Անտոնեան, *Գանձարան, բարձրագոյն դասընթացք*, գրատուն Կ. Գըլըճեան, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 222։

ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆ

1900ականներուն, Լոնտոնի մէջ լոյս տեսած երգարանի մը իրարայաջորդ տպագրութիւնները «հայացուցած» էին Իտալիոյ եւ Աստրիոյ յիշատակութիւնները: Կր մէջբերենք խնդրոյ առարկայ տունները.

«Գրնա՛ մեռիր դու քաջի պէս, Թող չը տեսնէ թըշնամին, Քու թիկունքը, թող նա չասէ Թէ վատ է Հայաստանցին»:	«Քոյրիկ, կանչեց քաջ պատանին,— Մընաս բարեաւ սիրական. Այս դրօշակին պիտի նայի Ամբողջ բանակն Հայկական:
Ասաց, վազեց դէպ ի հանդէս Թրքաց Քրդաց յանդիման Իր անունով գընել յաւերժ, Ազատութիւն Հայկական:	Ո՛հ. . . արտասուք ինձ խեղդում են, Այլ չեմ կարող բան խօսել, Չէ՛. . . թըշուառ չէ Հայաստան, Եթէ կանայք այսպէս են» ⁸⁷ :

1910ին, օսմանեան սահմանադրութեան «եղբայրութեան» մթնոլորտի լոյսին տակ, Յովնան Փալագաշեան վերահրատարակած է *Քնար հայկական* երգարանը, ընդգրկելով «Հայ աղջկան երգ»ը՝ «թարգ. Մ. Նալբանդեանց» ստորագրութեամբ, ուր վերոյիշեալ «Թրքաց Քրդաց յանդիման» տողը, հասկնալի պատճառներով, վերածուած է «Թշնամեաց դէմ յանդի-

⁸⁷ *Ազգային երգարան գրպանի*, տպարան Հայկական Որբանոցի Չիկվէ, Լոնտոն, 1905, էջ 112-18. նոյն, 1906, էջ 154-58. նաեւ՝ *Ընդարձակ գրպանի երգարան*, հրատ. Պէրպէրեան գրատան, թիւ 5, տպ. Երան, Պոստոն, 1919, էջ 205-8 («Մ. Նալբանդեանց» ստորագրութեամբ): «Հայ աղջկան երգը» խորագրով եւ «Միք. Նալբանդեանց» ստորագրութեամբ, նոյն փոփոխութիւնները տե՛ս՝ *Կիլիկիա երգարան*, դասաւորեց Յակոբ Սարգիսեան, հրատ.՝ «Կիլիկիա» գրավաճառատուն, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 330-32. նաեւ՝ *Փնջիկ կոռնիկ երգերու*, հրատ. Ա. Երեցեան գրատան, Մարսէլ, 1925, էջ 112-16: Վերջինիս հետեւած է *Հայ քնար ընդարձակ երգարան*, հրատարակութիւն եւ տպագրութիւն «Հորիզոն» օրաթերթի, Սելանիկ, 1935, էջ 7-9, ուր «Մեր հայրենիք» խորագրով նախ դրուած են հինգ «գլխաւոր տունները» («թող կործանի Աստրիան» դարձած է «թող վերածնի Հայաստան») եւ ապա մնացածները (հմմտ.՝ *Նոր քնար ծայնագրուած եւ պարկերազարդ ընդարձակ երգարան*, «Հորիզոն» հրատարակչական, Թեսաղոնիկէ (Սելանիկ), 1937, էջ 7-9. նաեւ՝ *Նոր քնար ծայնագրուած եւ պարկերազարդ ընդարձակ երգարան*, կազմեց Կարօ Գեորգեան, երկրորդ տպագրութիւն, տպ. «Մշակ», Պէլյուֆ, 1954, էջ 7-9): «Թող վերածնի Հայաստան» տողին համար, հմմտ. *Արարապ նոր երգարան*, պատրաստեց Մկրտիչ Պարսամեան, գրատուն Մ. Պարսամեան, Փարիզ, [1945], էջ 76. նաեւ՝ *Արմենիա ծայնագրուած եւ պարկերազարդ ընդարձակ երգարան*, հրատարակութիւն Արմենիա Երիտ. Միութեան Կեդր. Վարչութեան, տպ. «Արմենիա», Պոնենոս Ալրէս, 1947, էջ 9, 1947ին, ուր արտատպուած է Իվէզեանի մշակումը: Վերջինս մեզի տրամադրած է Զաւէն Կնեագեան, որուն կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը:

ման»ի⁸⁸: Անյայտ կը մնայ, թէ ինչու՞ տեղի ունեցած են շեշտակի փոփոխութիւններ 1909ի եւ 1910ի բնագիրերուն միջեւ եւ թէ ինչու՞ կազմողը 1919ին վերադարձած է 1909ի հրատարակութեան:

«Իտալացի աղջկայ երգ»ի շարունակական վերատպումը մնայուն ժողովրդականութեան նշան մըն էր: 1890-1908ին՝ հայդուկային շարժման տարիներուն, ո՛չ միայն երգուած էր⁸⁹, այլ նաեւ «Ամենայն տեղ մահը մի է...» տունը՝ առաջին տողով թէ ամբողջութեամբ, կը հիսուէր ֆետայիներու կըրած դրօշակներուն վրայ⁹⁰: Սիվրի-Հիսարի մէջ, երգը մաս կը կազմէր պսակի արարողութենէն ետք հարսանեկան թափօրին ընկերացող դպիրներու եւ նուագածուներու երգացանկին⁹¹: 1910ին, ընկերաբան Բախշի Իշխանեան զայն կոչած է «ազգային *հիմն*»⁹², թէւ արեւմտահայոց մէջ, յաջորդ տարին կը գրէր Հրանդ (Մելքոն Կիւրճեան), «քանի մը երգերով բաբախուն սրտի մը յիշատակը, հեռաւոր հորիզոնի տակ անցած, շա՛տ անցած ըստուեր, ա՛րդ որով ունեցած ենք ցայսօր Միքայէլ Նալբանդեանի մը անունը», իսկ այդ յիշատակը կ'ամփոփուէր գլխաւորաբար «զոյգ մը ոտանաւորներու մէջ, *Մեր Հայրենիք* եւ *Ազապոն Աստուած*»⁹³:

1915ի Վանի հերոսամարտին, Այգեստանը եւ Վարագի լեռը բաժնող դաշտերուն նայող դիրքի մը վեց պաշտպաններ, ի պատասխան դիմացի թշնամի դիրքէն եկող քրտական «լօ-լօ»ի մը քանի մը շեշտերուն, անոնցմէ մէկուն՝ պատմողին առաջարկով, սկսած են երգել «Մեր հայրենիք»ը.

Թշնամիի հրացանաձգութիւնը դադրած էր, մտիկ կ'ընէին մեզ: Մեր երգը, խուլ ու վարանոտ, դարձած էր բարձր ու գոռուն. մենք կռուի կը կանչէինք թշնամին, մենք պատրաստ էինք կռուելու նոյնիսկ մեր ատամներով, եթէ մեր զէնքերը չլինէին⁹⁴:

Ինչպէս յիշած է ուրիշ ականատես մը կէս դար ետք, «օրհասական ու մահաշունչ այդ թուկէներուն, ինքնաբերաբար, դուրս կը թռէր իրենց շրթնե-

⁸⁸ Յ. Գ. Փալագաշեան, *Քնար հայկական. լիակատար ազգային երգարան հայոց, մասն Ա. Հայրենասիրական ազգային երգեր*, տպարան եւ գրատուն Յ. Գ. Փալագաշեան, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 25-27:

⁸⁹ Տե՛ս, օրինակ՝ Ապահ, *Հայ արծիւներու բոյնը. դրուագներ Ջէյթունի 1895ի դէպքերէն*, տպարան «Ոսկետառ», Գահիրէ, 1918, էջ 63:

⁹⁰ Տե՛ս՝ Հայկ Դեմոյեան, *Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. զինանշաններ, դրօշներ, պարգեւներ*, հեղինակային հրատ., Երեւան, 2012, էջ 224-25, 235:

⁹¹ Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան, *Պարմագիրք Սիվրի-Հիսարի*, տպարան «Մշակ», Պէրոյթ, 1965, էջ 523:

⁹² Բ. Իշխանեան, *Հասարակական գաղափարները Ռ. Պարկանեանի եւ Ս. Շահագիզի բանաստեղծութիւնների մէջ*, էլեկտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1910, էջ 91:

⁹³ Հրանդ, «Միքայէլ Նալբանդեան», *Հայ գրականութիւն*, 1/14 Յուլիս 1911, էջ 4:

⁹⁴ Զարեհ, «Նալբանդեանի հոգին», *Վան-դոսպ*, 3 Ապրիլ 1916:

րէն՝ անմահ բանաստեղծ Միքայէլ Նալբանտեանի հոգեշունչ երգը»⁹⁵, զոր վարժապետանոցի ուսանողութեան փողերախումբը կը նուագէր⁹⁶: Երգը իր ուրոյն տեղը ունեցած է 1915-16ի կամաւորական շարժումին ընթացքին: *Ռուսկոյէ սլովօ* թերթին մէկ յօդուածագիրը 1915ին ենթադրած է, թէ իտալացի ազատարար Ճուզեփիէ Կարիպալտիի զինուորները աւելի քան կէս դար առաջ առաջին անգամ երգած էին «Մեր հայրենիք»ը.

Կալաբրիայի տաքուկ հովիտներում է ծնունդ առել այս երգը: Ո՛չ թէ մոայլ եւ մոխրագոյն հագուստներ ունեցող կամաւորներն են երգել այդ, այլ յաղթանդամ ծղօտեայ գլխարկներով եւ բաց-կարմիր շապիկների մէջ Կարիբալդիի զինուորներն են երգել, որոնք 19րդ դարում, շրջապատած ժողովրդական մեծ հերոսին, գնացել են իրենց կեանքով հայրենիքին ազատութիւն բերելու: Բայց հայրենիքի սէրն ամէն տեղ մէկ է: Խստադէմ հայն իւր հայրենիքն աւելի քիչ չի սիրում, քան տաքարին իտալացին: Եւ գարիբալդիցիների համար ստեղծուած հիմնը այսօր նուիրական է դարձած հայ խմբերի համար: Եւ դժբաղդ թշնամուց ոտնահարուած հայրենիքի սիրոյն յօրինած երգի ձայները արձագանգ են գտնում ամէն մէկի սրտում⁹⁷:

Անյայտ թղթակիցը շփոթած էր «Մեր հայրենիք»ն ու «Կարիպալտիի օրհներգ»ը (Inno di Garibaldi), զոր «Սափրիի հնձուորուհի»ի հեղինակ Մերքանթինի գրած էր Դեկտեմբեր 1858ին՝ իտալացի հերոսին պատուէրով: Եղանակը յօրինած էր երգահան Ալեսի Օլիվիէրին (1830-67)՝ Մերքանթինիի բարեկամը: Ռազմերգը Կարիպալտիի զինուորներուն երգը դարձած է իտալական անկախութեան պատերազմին (1859)⁹⁸:

14 Փետրուար 1918ի իր գրառումով, «Աղէտների յուշագիրը» անտիպ մնացած օրագրութեան հեղինակ Հայկ Տէր Աստուածատրեան արձանագրած է, թէ Անդրկովկասեան կոմիսարիատի վերջին օրերուն, անոր անդամները դուրս ելած են շէնքէն, ու հաւաքուած ժողովուրդին խօսք առած է նա-

⁹⁵ Վեր. Ա. Ա. Կէօրկիզեան, *Վասպուրականի հերոսամարտը 1915 Ապրիլ 7 – 1915 Մայիս 7*, տպ. «Ատլաս», Պէյրութ, 1965, էջ 226:

⁹⁶ Օննիկ Մխիթարեան, «Վանի ինքնապաշտպանութիւնը», *Հայրենիք* ամսագիր, Մայիս 1925, էջ 86. նաեւ՝ «Հերոսամարտի օրագիրը (քաղուած Զինուորական Մարմնի քարտուղար Օննիկ Մխիթարեանի օրագրէն)», *Վարագ*, թիւ 49, Ապրիլ 1965, էջ 110:

⁹⁷ Սիբիրսկի, «"Մեր հայրենիք"», *Հայրենիք*, 13 Մարտ 1915: «Մեր հայրենիք»ը նաեւ զինուորի մը ներշնչած է «Մեր հայրենիք» եւ «Հայաստան անտէր չէ» ոտանաւորները (Արշակ Խաչատուրեան Մահտեսի Յովհաննէսեանց, *Արշակ զինուորի ծայնը. ժողովրդական, միջազգային եւ պատերազմական երգեր*, ա.տ., ա.հ, 1916, էջ 7, 21-22):

⁹⁸ Rinaldo Caddeo, *Inni di guerra e canti patriottici del popolo italiano*, Casa Editrice Risorgimento, Milano, 1915, էջ 73-75:

խագահ Եւգենի Գեգեչկորի, որմէ ետք մեկնած: Հաւաքոյթի սկիզբն ու վերջը նուագախումբը նուագած է «Մեր հայրենիք» եւ «Հանդիպում» երգերը⁹⁹:

Երգը ժառանգ անցած է 1918ի հերոսամարտերուն: Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից Հմայեակ Խաչատրեան արձանագրած է իր յուշերուն մէջ. «Շատ հետաքրքիր, հայրենասիրական *պաթոսով* երգեր էինք երգում: Դրանցից էր «Մեր հայրենիք» երգը»¹⁰⁰:

Միաժամանակ, Աւետիս Ահարոնեան գրած է, որ երբ Երեւան լուր հասած է Սարդարապատի մէջ հայկական նահանջի մը մասին, երկու խռովարարներ գրգռած են ամբոխը ընդդէմ Արամ Մանուկեանին եւ Ազգային Խորհուրդին, բայց Մանուկեանի հրահանգով «վարում կանգնած պահակները կրակում են խռովարար երկու գլխաւորների վրայ, եւ ըմբոստացած խուժանը ցրի է գալիս, մինչ միւս կողմից բարձրանում են «Մեր հայրենիք»ի գոռ հնչիւնները, «կեցցէ Արամ, կեցցէ Ազգ. Խորհուրդը» աղաղակները»¹⁰¹:

25-26 Մայիսի բուռն մարտերէն ետք, զօր. Սիլիկեան հեռագրով Երեւան հաղորդած է, թէ «հինգ օրից ի վեր տեւող ճակատամարտը վերջացաւ թուրքերի կատարեալ պարտութեամբ: Թշնամու բանակը քայքայուած փախչում է խուճապով (...)»: Ա. Մանուկեանի կողմէ հեռագրի ընթերցումէն ետք, «բազմահազար բազմութիւնը բռնուեց խելայեղ խանդավառութեամբ» եւ սկսաւ հնչեցնել «Մեր հայրենիքը». «Բիւրաւոր ուռած կրծքերից դուրս պողոթկացին հայրենական մեր երգի սրտապատառ բամբ հնչիւնները (...)»¹⁰²:

Հարկ է նշել նաեւ Հայկական Լեգէոնի մասնակիցներէն մէկուն՝ Զաքար Մասիկեանի վկայութիւնը: Արարայի ճակատամարտին նահատակուած հերոսներու շիրիմին կատարած առաջին այցելութեան, «աղօթք չի մըմնջեցինք, մեր պապերուն ծնկաչոք մաղթանքները չըրինք, այլ ամենքս մէկ, խորին յուզումով, երգեցինք երգը իտալացի աղջկան», գրած է: Իսկ յետոյ, ««Մեր Հայրենիք»ի աղեխարշ վանկերը շրթներնուս եւ այդ վերջալուսային վեհաշուք պատկերը մեր սրտերուն մէջ, հեռացանք: Այդ երգը Արարայի հողվրտիքին անբաժան ընկերը եղաւ: (. . .) Այդ երգը հայ կամաւորի սրտին մէջ Արարայի զուգորդուած է այլեւս»¹⁰³:

⁹⁹ Սամուէլ Մուրադեան, «Հայոց նոր եւ նորագոյն պատմութեան կարեւոր մի աղբիւր», *Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ*, հ. Կր. XXV, «Զանգակ-97», Երեւան, 2006, էջ 382-383:

¹⁰⁰ Մէջբերումը տե՛ս՝ Ա. Բ. Մելիքեան, «1918 թ. մայիսեան հերոսամարտերը մասնակիցների յուշերում», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2-3:2012, էջ 153:

¹⁰¹ Աւետիս Ահարոնեան, «Աարայի ոգեկոչումը», *Հայրենիք* ամսագիր, Նոյեմբեր 1931, էջ 84:

¹⁰² Անդ, էջ 85-86:

¹⁰³ Սուրեն Պարթեւեան, *Արարա. Հայկական Լեգէոնը*, Բ. տպագրութիւն, տպագրութիւն «Քէշիշեան», Իզմիր, 1919, էջ 52-53:

Ինչպես գրած է հնչակեան գործիչ Ստեփան Սապահ-Գիլեան (1861-1928) Յունիս 1918ի խմբագրականի մը մէջ, ազգային օրհներգները «ունեն իրենց մէջ ընդհանրական այնպիսի շարժառիթներ, որոնցով կարելի է թափանցել արտադրող, բոլիւեցնող ազգի հոգու խորքերի եւ տենչանքների մէջ՝ *պարմութեան որոշ թուղենքում*»¹⁰⁴։ Երեք տասնամեակ շարունակ հայդուկային շարժումին, ապա կամաւորական շարժումին եւ վերջապէս մայիսեան հերոսամարտերուն ընկերացած երգը արդէն իրողապէս ազգային օրհներգ կը նկատուէր։ Մինչ Յունիս 1918ին նորանկախ հանրապետութեան կառավարութիւնը երկար խորհրդակցութիւններ կատարած է դրօշակի ձեւն ու գոյները որոշելու համար¹⁰⁵, իսկ Ալեքսանդր Թամանեանի եւ Յակոբ Կոջոյեանի ներկայացուցած զինանշանի նախագիծը պաշտօնական որոշումով վաւերացուցած է Յունիս 1920ին¹⁰⁶, որեւէ կառավարական քննարկում կամ որոշում յայտնի չէ օրհներգի պարագային։ Սիմոն Վրացեան պարզապէս վկայած է, որ 1 Օգոստոսին, երբ Հայաստանի Խորհուրդի նախագահ Աւետիք Սահակեան յայտարարած է առաջին նիստին քացումը, «դուրսը, Խորհրդարանի շէնքի գլխին, բարձրացաւ Հանրապետութեան եռագոյն դրօշակը եւ հազարաւոր բերաններ որոտացին՝ «կեցցէ՛»։ Ծափահարութիւնները թնդացրին օդը։ Հնչեց «Մեր Հայրենիքը»։ Զօրքը պատուի կեցաւ»¹⁰⁷։ 28 Մայիս 1919ին, Երեւանի տօնակատարութեան ընթացքին, երբ տօնին նախագահող հանրային հրթրութեան նախարար Գէորգ Մելիք-Ղարակէօգեան յայտարարած է, թէ «այսօր մենք կը յայտարարենք Միացեալ, Ազատ եւ Անկախ Հայաստանը, կը տօնենք զայն հանդիսաւորապէս», քաղաքային ինքնավարութեան շէնքի պատշգամբէն երգեցիկ խումբ մը երգած է «Մեր հայրենիք»ը եւ հանրութիւնը զայն ունկնդրած է յոտնկայս¹⁰⁸։ Նոր Բայազետի մէջ առաջին տարեդարձին, «իբրեւ ազգային *հիմն* երգեցին «Մեր Հայրենիքը»¹⁰⁹։ «Մեր հայրենիք» օրհներգի իրողական կարգավիճակը պահպանուած է մինչեւ խորհրդայնացումը, կարճ ժամանակով վերստին օգտագործուելու համար 1921ի Փետրուարեան ապստամբութեան շրջանին¹¹⁰։

¹⁰⁴ Ս. Սապահ-Գիլեան, «Ազգային օրհներգութիւնների ոգին», *Երկրասարդ Հայաստան*, 15 Յունիս 1918 (ընդգծումը քնագրային է)։

¹⁰⁵ Սիմոն Վրացեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, Բ. տիպ, տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1958, էջ 183։

¹⁰⁶ Անդ, էջ 435-36։

¹⁰⁷ Անդ, էջ 187։

¹⁰⁸ «Հայաստանի Հանրապետութեան տարեդարձի տօնը Երեւանի մէջ», *Աշխատանք*, 3 Յունիս 1919։

¹⁰⁹ «Ազգային տօնախմբութիւն», *Ժողովուրդ*, 20 Յունիս 1919։

¹¹⁰ Նուագախմբային մեկնաբանութեան մասին զանազան վկայութիւններ կան։ Տե՛ս՝ Երուանդ Հայրապետեան, «Փետրուարեան ապստամբութիւնը», *Հայրենիք* ամսագիր, Հոկտեմբեր 1956, էջ 75. նաեւ՝ Արա Արմէն, «Երկու պատկեր», *Հայ-*

Յայտնի չէ, թե նորանկախ հանրապետության առաջին տարւումն ընթացքին ի՞նչ խօսքերով երգուած է «Մեր հայրենիք»ը, բայց վկայութիւն մը կը գտնենք Փարիզի մէջ առաջին տարեդարձի տօնակատարութեան առթիւ, որ տեղի ունեցած է 28 Մայիս 1919ին, Salle des Ingénieurs Civilsի մէջ, Միացեալ Հայաստանի պատուիրակութեան նախաձեռնութեամբ: Բանախօսած են Պօղոս Նուպար, Աւետիս Ահարոնեան եւ Արշակ Զօպանեան: Ըստ թղթակցութեան, «հանդէսը փակուեցաւ Տօքթ. Լ[եւոն] Համբարձումեանի կազմած երգչախումբին երգած նոր «Մեր Հայրենիք»ով, որուն բարեփոխուած բառերը կը պարտինք Փրօֆ. Խաչատուրեանի, եւ ուր այլեւս հայրենիքը «թշուառ անտէր» չէ, այլ «ազատ անկախ»¹¹¹:

Մանկավարժ եւ պատմաբան Աստուածատուր Խաչատրեան (1862-1938) Փետրուար 1919ին իբրեւ Իրաքի հայութեան ներկայացուցիչ մասնակցած էր Փարիզի Ազգային Համագումարին, որմէ ետք Ազգային Պատուիրակութեան ստեղծած Ներգաղթի եւ Վերաշինութեան Յանձնախումբին անդամակցած էր¹¹²: Խաչատրեան՝ Ս. Էջմիածնի «Գէորգեան» ճեմարանի եւ Սթրազպուրկի համալսարանի շրջանաւարտ, նախ դասաւանդած (1885-92) եւ ապա տեսուչ եղած էր (1896-1912) Կարնոյ «Սանասարեան» վարժարանին, իսկ 1913-15ին վարած էր Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական վարժարանի տնօրէնութիւնը մինչեւ Տիարպեքիր քսոտըը Հոկտեմբեր 1915ին¹¹³: Յաջողած էր փախուստ տալ ու երկու տարի թաքնուիլ Գոնիա, իսկ այնուհետեւ՝ մեկնիլ Պաղտատ: 1919-20ին Հայաստան գտնուած ու դասաւանդած է նորաբաց համալսարանին մէջ եւ 1921ին վերադառնալով Պոլիս, դաս տուած է Կեդրոնական վարժարանին մէջ մինչեւ 1925¹¹⁴:

րենիք ամսագիր, Սեպտեմբեր 1961, էջ 18. նաեւ՝ Գոյրգէն Սարգիսեան, *Իմ յուշերը*, իմբ.՝ Վարդան Մատթեոսեան, «Սիս» հրատարակչութիւն, Նիւ Եորք, 2021, էջ 108:

¹¹¹ Հր. Ալեանաք, «Հայկական Հանրապետութեան առաջին տարեդարձը», *Վերածնունդ*, 12 Յունիս 1919, էջ 205:

¹¹² «Ազգային լուրեր», *Վերածնունդ*, 27 Մայիս 1919, էջ 192:

¹¹³ Աքսորի մէկ դրուագին մասին, տե՛ս՝ Ա. Խաչատրեան, «Տենչապատկերիս յադթանակը», *Վերածնունդ*, 27 Մայիս 1919, էջ 171-74:

¹¹⁴ Տե՛ս՝ Ն. Ուզունեան (իմբ.), *Յուշամարտան Ազգային Կեդրոնական վարժարանի*, հրատ. Կեդրոնական Վարժարանի Հարիւրամեակի Կարգադիր Յանձնախումբի, Մոնթրէալ, 1986, էջ 52-54: Յունուար 1919ին, Ատանայէն ստացուած նամակ մը վկայակոչելով, *Ճակատամարտ* յայտարարած էր Խաչատրեանի մահը Պաղտատի մէջ («Քրօֆ. Ա. Խաչատրեան (Հայրիկ)», *Ճակատամարտ*, 10 Յունուար 1919. տե՛ս նաեւ՝ Մկրտիչ Պարսամեան, «Անհետացող դէմքեր. փրօֆ. Ա. Խաչատրեան», *Ճակատամարտ*, 11 Յունուար 1919): Թերթը լռելեայն ուղղած է թիւրիմացութիւնը ամիս մը ետք, հրատարակելով Խաչատրեանի լուսանկարը «Քրօֆ. Ա. Խաչատուրեան. Ա. պատուիրակ Սիջագետքի հայութեան» մակագրութեամբ (*Ճակատամարտ*, 22 Փետրուար 1919):

Վերածնունդ շաբաթաթերթը «Հայ օրիորդի երգը» խորագրում «Մեր հայրենիք»-ի նոր փոփոխակը առանձին պրակով հրատարակած է տօնակատարութենէն ետք՝ ծայնագրութեամբ հանդերձ, առանց յիշելու բնագրի եւ մշակման հեղինակները.

Մեր հայրենիք ազատ, անկախ, Մեր թշնամին ոտնակոխ. Հայ քաջ բանակ բազկով արի Լուծեց մեր վրէժ, քէն ու ոխ:	Մեր հայրենիք շղթաներով Այսքան դարեր կապկապած Հայ զինուորի սուրբ արինով Ազատ կ'ապրի բարգաւաճ:
Ահա՛, եղբայր, քեզ մի դըրօշ Որ իմ ձեռքով հիւսեցի, Ազգիս թափած արիւնի մէջ Կարմիր, բոսոր օծեցի:	Նայիր անոր, եռագոյն է— Նուիրական այս նըշան— Տա՛ր ծածանէ թշնամուն դէմ Թող սասանի Տաճկաստան:
Դու, հայ կտորիճ, յառաջ յառաջ Քալէ՛ խրոխտ ու անվախ. Քու քոյրերը միշտ հպարտ են Ազատ տեսնել քեզ, անկախ:	Ամենայն տեղ մահը մի է Մարդ մի անգամ կը մեռնի, Բայց երա՛նի ով իւր ազգի Ազատութեան կը զոհուի:
Երբ այր ու կին մէկ սիրտ հոգի Բեռը կրեն միասին, Հայրենիքի փրկութիւնը Ապահով է, ոչ յոյս սին:	Մայր Հայաստան ցնծայ թող արդ, Որ զաւակներ միաբան Ձոհել պատրաստ են կեանք եւ ինչք Ազատ ապրիլ յափտեան ¹⁵ :

Առաջին 4 տուները, «Ամենայն տեղ մահը մի է / Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի» տունի յաւելումով, հրատարակուած են նոյն տարին Պոստոնի մէջ¹⁶:

Շաւարշ Միսաքեան, որ 1919ին մասնակցած էր Երեւան գումարուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան 9րդ Ընդհանուր Ժողովին, 1936ին լոյս տեսած ակնարկի մը մէջ, ի պատասխան Յառաջի բաժանորդի մը հարցումին հաստատած է, թէ «Մեր հայրենիք» Նալբանդեանի գործն է եւ յայտնած, թէ հանրապետութեան շրջանին երգուած է անոր մէկ տարբերակը, առաջին երկու տուները մէջբերելով.

Մեր հայրենիք ազատ, անկախ, Մեր թշնամին ոտնակոխ, Հայ քաջ զօրքը սուր ու զէնքով, Լուծեց մեր վրէժ, քէն ու ոխ:	Մեր հայրենիք շղթաներով Այսքան տարի կապկապած, Արի արանց սուրբ արինով Ազատ կ'ապրի բարգաւաճ ¹⁷ :
---	---

¹¹⁵ Հայ օրիորդի երգը, հրատ. «Վերածնունդ»-ի, Փարիզ, 1919, էջ [2-3]: Աւելորդ չէ նշել, որ Լ. Համբարձումեան 1909ին հրատարակած էր «Մեր հայրենիք»-ի դաշնակի ծայնագրութիւնը (Մեր հայրենիք, դաշնաւորեց Լ. Համբարձումեան, տպ. Օ. Արզուման, Կ. Պոլիս, 1909):

¹¹⁶ Ընդարձակ գրպանի երգարան, էջ 109:

¹¹⁷ Վահէ [Շաւարշ Միսաքեան], «Հարցում եւ պատասխան», Յառաջ, 16 Յունուար 1936: Ամբողջական բնագիրը՝ հինգ տունով, տե՛ս՝ Հայ քնար, էջ 292-93:

Արշակ Չօպանեան պատասխան յօդուածի մը մէջ դիտել տուած է, որ «մերոնք հայացուցած են Նալբանդեանի բանաստեղծութեան առաջին մասը (Իտալացի աղջկան երգը) եւ ան ա՛յնպէս կ'երգուէր մեր մէջ՝ որպէս թէ գրուած ըլլար իբր հայ աղջկան մը, իբր բովանդակ հայ ժողովուրդի, զգացմանց արտայայտութիւն»։ Ֆետայական եւ կամաւորական շրջանին իբրեւ «պայքարի երգ» գործածութիւնը յիշելէ ետք, անեցուցած է, որ «դաշնակցականները իրենք իսկ՝ իրենց բոլոր միւս հայրենակիցներուն հետ՝ նկատեցին որ աննպատակայարմար էր Հայ Պետութեան մը ազգային երգը դարձնել այդ երգը նոյնութեամբ» եւ յայտնած, թէ փոփոխակը երգուած էր առեն մը, հակառակ անոր, որ Արեւմտեան Հայաստանը թրքական լուծի տակ կը գտնուէր եւ հայերէ բոլորովին թափուր էր¹¹⁸։

Միսաքեան վկայած է, թէ փոփոխակը «կատարած էր ծանօթ ուսուցչապետ մը, արքորի շրջանին», առանց յականէ յանուանէ յիշելու հեղինակը¹¹⁹, յայտնապէս ապահովութեան նկատառումներով, մինչ Չօպանեան գրած է, թէ տարբերակը «շարադրած էր Փրոֆ. Խաչատուրեան»¹²⁰, առանց հաշուի առնելու քաղաքական հնարաւոր հետեւանքները։ Արդարեւ, Խաչատուրեան 1925ին հաստատուած էր Խորհրդային Հայաստան, ուր փրոֆեսորի կոչումով կը դասաւանդէր Երեւանի պետական համալսարանին մէջ եւ անդամ էր ՀԽՍՀ Գիտութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտին։ 1937ին, 75ամեայ գիտնականը անհիմն մեղադրանքներով ձերբակալուած ու բանտարկուած է ստալինեան մաքրագործումներու օրերուն, յաջորդ տարին կնքելով իր մահկանացուն։

Պերճուիի Բարսեղեան (1889-1940) հանրապետութեան Խորհուրդի (խորհրդարան) անդամուիներէն մէկը եղած է (1919-20) եւ անկախութեան առաջին տարեդարձը ոգեկոչած «Խանձուած օրեր» յուշագրութեան մէջ։ Յիշած է քիչ մը հեռուէն լսուող դպրոցականներու ձայնը, որուն արձագանգած են անոր աղջեւէն անցնող որբերը.

Մեր հայրենիք թշուառ անտէր
Մեր թշնամեաց ոտնակոխ
Իւր քաջ որդւոց սուրբ արիւնով
Այժմ եղաւ ազատուած¹²¹։

Կոմիտաս վարդապետի հինգ սաները նախաձեռնած էին Հայ գուսան երգարանի երեք պրակներուն հրատարակութեան։ Հրատարակիչը՝ Հայկ Սէմէրճեան, գրած է Ապրիլ 1919 թուակիր նախաբանին մէջ.

¹¹⁸ Արշակ Չօպանեան, «"Մեր հայրենիք" երգն ու կենդանի հայրենիքը», *Ապագայ*, 25 Յունուար 1936։

¹¹⁹ Վահէ։

¹²⁰ Չօպանեան։

¹²¹ Պերճուիի, «Խանձուած օրեր», *Հայրենիք* ամսագիր, Յուլիս 1939, էջ 52։

Նորերուն համար, երգը ոչ միայն չէ փոխած իր նշանակությունը այլ նաեւ դարձած [sic] է աւելի հզօր ազդակ մը ընկերային յեղաշրջումներու մէջ:

Ըլլալով երաժշտութեան ամենէն ըմբռնելի եւ սիրուած ձեւը՝ միեւնոյն ատեն, ամենէն ահարկու գէնքն է հասարակական գործիչին ձեռքին մէջ: Վկայ են բոլոր ազգերու յեղափոխական շարժումները որոնց մէջ ԵՐԳը կատարած է աւելի մեծ դեր քան վառօդը:

Մեր կեանքին մէջ եւս նոյնը կը տեսնենք: Ազգային գիտակցութեան առաջին հրաւերը տրուած է Նալպանտեաններու եւ Պատկանեաններու հայրենաշունչ երգերով՝ որոնք դարձնեցին ու դաստիարակեցին Հայ յեղափոխական ոգին ու շարժումը՝ գաղափարական շունջով [sic] օծուն, եւ հերոսական դրուագներով լեցուն»:

Անդրադառնալով շարքի իւրայատկութիւններուն, Սէմէրճեան դիտել տուած է, որ հրատարակուող երգերը «պիտի բովանդակեն «օտար, տոհմիկ ու խառն շարքեր», աւելցնելով, որ «ոչ-տոհմիկ շարքը, որուն առաջին պրակը ի լոյս ընծայելու երջանկութիւնն ունինք, կը բովանդակէ երուպական նկարագիր ունեցող եւ ընդհանրացած երգեր որոնց վերջին ձեւ տալ ուզած ենք»¹²²: «Ոչ-տոհմիկ» խօսքին տակ հաւանաբար պէտք է նկատել ոչ-ժողովրդական կամ օտար երաժշտութեան հիմքով գրուած երգերը:

Առաջին պրակը ընդգրկած է Բարսեղ Կանաչեանի («Բարսեղ Կանաչ»), Վարդան Սարգսեանի եւ Վաղարշակ Սրուանձտեանցի մշակումները, ինչպէս եւ Կանաչեանի «Քայլերգ հայ կամաւորներու»ն («Յառաջ նահատակ»)»¹²³: «Ոչ-տոհմիկ» երգերու շարքը բացած է «Մեր հայրենիք»ի Կանաչեանի քառաձայն՝ «ջերմ եւ սերտի» (warm and energetic) մշակումը, որ կոչուած է «քայլերգ», իսկ հեղինակը՝ «Մ. Նալպանդեան»: Բնագիրը լոյս տեսած է փոխուած կարգով.

«Մեր հայրենիք թշուառ անտէր Մեր թշնամեաց ոտնակոխ, Իւր որդիքը արդ կանչում է	Ամենայն տեղ մահը, մի է, Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի, Բայց երանի որ իւր ազգին
---	---

¹²² Հայ գուսան, առաջին շարք, հատոր Ա., Կ. Վ. Հ. Սաներ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 4:

¹²³ Նոյն, էջ 10-11: Ըստ Կարօ Գեորգեանի տեղեկութեան, բանաստեղծ Գեորգ Կառվարենց (Արապաճեան, 1892-1946) քայլերգը գրած է 1918ի զինադադարէն անմիջապէս ետք, Հալէպի մէջ, Կանաչեանի եւ ուրիշներու հետ ճաշի մը ընթացքին ներշնչուելով: Կանաչեան յօրինած է երաժշտութիւնը Կառվարենցի գործակցութեամբ (Կ. Գ., «Գեորգ Կառվարենց (մահուան երկրորդ տարեկիցին առթիւ)», Յառաջ, 17 Հոկտեմբեր 1948): Տե՛ս նաեւ՝ Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). Կեանքի մը երաժշտականացումը, աշխ.՝ Անդրանիկ Տաղսեան, Haigazian University Press, Պէյրոս, 2017, էջ 321: Քայլերգի առաջին ամբողջական հրատարակութեան համար, տե՛ս՝ Սարգիս, «Հայկական շարժումը Հալէպի մէջ», Ճակատամարտ, 20 Փետրուար 1919:

Հանել իր վրէժ, քէն ու ոխ:	Ազատութեան կը զոհուի:
Ահա եղբայր քեզ մի դըրօշ, Ձոր իմ ձեռքով գործեցի, Գիշերները ես քուն չեղայ Արտասուքով լրացի:	Նայիր նըրան երեք գոյնով Նըփրական մեր նըշան, Թող փողփողի թըշնամու դէմ, Թող միշտ պանծայ Հայաստան» ¹²⁴ :

Կանաչեան նոյն ժամանակ «Մեր հայրենիք»ը բարեփոխուած տարբերակով ականդած է Հալէպի մէջ: Արժանթինահայ բանասէր Զաւէն Կնեագեան 1992ին այցելած է Մոնթեվիտէոյի (Ուրուկուայ) հայկական ծերանոցը եւ հարցազրոյցներ կատարած՝ Մեծ Եղեռնէն վերապրողներու հետ: Սարգիս Սրապիոնեան (ծն. 1904, Հասանպէյ, Ամանոսի շրջան, Կիլիկիա), յայտնած է, թէ 1918-19ին Կանաչեան իր երաժշտութեան դասատուն եղած էր «Հայկազեան» վարժարանին մէջ: Կնեագեան գրի առած է իր տեղեկատուին երգած առաջին երկու տունները, որոնք անկախութեան շրջանի օրիւններգին երրորդ տարբերակ մը կը կազմեն.

Մեր հայրենիք, ազատ, անկախ, Մեր թշնամիք ոտնակոխ, Հայ քաջ բանակ, բազկով արի, Լուծեց մեր վրէժ, քէն ու ոխ:	Մեր հայրենիք այսքան տարի Շղթաներով կապուած էր: Հայ քաջ որդւոյն սուրբ արիւնով Այսօր ազատ, անկախ է՝ ¹²⁵ :
---	---

Ս. Վրացեան նկարագրած է անկախութեան երկրորդ տարեդարձին տիրող խանդավառ մթնոլորտը: «Մեր հայրենիք»ի առաջին երկու տողերուն անոր մէջքերումը, ի դէպ, չի համապատասխաներ որեւէ տարբերակի. Երբե՛ք, մինչ այդ, Հայաստանի ժողովուրդը նման ուրախութիւն չէ՛ր յայտնաբերել, երբե՛ք «Մեր Հայրենիք»ը չէր հնչել այնպէս անկեղծ, լիաթով ու խրոխտ, Հայաստանի ամէնքի բերաններում, Հայաստանի բոլոր ծայրերում, ամէնքի բերանից լսում էր –
*Մեր Հայրենիք, ազա՛ր, անկա՛խ,
 Մեր թշնամուց ազապրուած. . .»*¹²⁶:

¹²⁴ Նոյն, էջ 5: Տե՛ս նաեւ՝ Բարսեղ Կանաչեան, *Երաժշտական երկերու ժողովածու, Ա. հատոր*, խմբագրեցին Պետրոս Յովսէփ Ալահայտոյեան եւ Ծովիկ Մկրեան-Մարգարեան, տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 2019, էջ 86-90: Պահպանուած է «Մեր հայրենիք»ի սեւագրութիւն մը, որ Կանաչեան «Ամենայն տեղ...» տունը փոխարինած է «Մեր հայրենիք շղթաներով...» տունով (Եղիշէ Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարան, Բարսեղ Կանաչեանի ֆոնտ, անմշակ նիւթեր):

¹²⁵ Sergio Kniasian, “El himno nacional de Armenia “Mer Hairenik” (Nuestra Patria)”, Serie Historia Armenia No. 4, Buenos Aires, n.p., [2012], էջ 4. նաեւ՝ idem, “Cómo “Mer Hairenik” se convirtió en el himno de Armenia”, *Սարգսրապար*, 20 Յունիս 2018:

¹²⁶ Վրացեան, էջ 402:

1966ին, Կարօ Գէորգեան անյայտ աղբիւրէ մը հրատարակած է հետեւեալ բնագիրը, որ Փետրուար 1921ի ապստամբութեան ժամանակ երգուած կ'ըլլայ: Կարելի չէ հաստատել այս եզակի տեղեկութեան վաւերականութիւնը: Անոր կցուած է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «Յօրինուած անյայտ հեղինակէ մը եւ երգուած Հայաստանի մէջ ապստամբութեան օրը եւ յաջորդ օրերուն».

Մեր հայրենիք ազատ, անկախ, Դու օրօրան մարդկութեան, Քու որդիքը սիրող, անվախ, Փշրին շղթան գերութեան:	Ծածանեցին սուրբ դրօշը Ներկուած արնով քաջերի, Ուրախութեան ծայրը լուեց Ծայրէ ի ծայր աշխարհի:
Դու կեանք առար, լեզու առար, Քարերն անգամ հրճուեցին, Ուրախութեան անթիւ ծայրեր Շիրիմներից լուեցին:	Քո դրօշը թշնամու դէմ Թող փողփողայ յաւիտեան, Մահը մի է, լաւ է մեռնեմ Լոկ քո սիրոյ, փրկութեան:
Քեզնից բացի ոչինչ չունեմ Իմ Հայրենիք, Հայաստան,	Միայն ազատ, անկախ ապրես Եւ երջանիկ՝ յաւիտեան ¹²⁷ :

Ինչպէս դրօշակի ու զինանշանի պարագային, կը թուի, թէ օրհներգի վերաբերեալ վերջնական որոշումը վերապահուած էր ապագայ Սահմանադիր ժողովին: Կ'արժէ յիշել, որ 1919ին, Պոլսոյ *Շանթ* գրական շաբաթաթերթը «Մեր նոր քայլերգը» մրցոյթը կազմակերպած է ու հրատարակած՝ ստացուած լաւագոյն նմուշները, բայց մասնակիցներու սակաւութիւնը ստիպած է առկախել մրցոյթը: Այս առիթով, բանաստեղծ Մերուժան Պարսամեան (1883-1944)՝ թերթին խմբագրապետը, շարադրած է կարգ մը դիտողութիւններ, զորս կարելի է ընդհանրական նկատել.

Քայլերգ մը՝ ըլլալու համար ազգային ու ժողովրդական, որպէսզի ան կարենայ ապրիլ երկար ժամանակ, պէտք է ըլլայ *պարզ, զգայուն, ոգեւորող* եւ եթէ կ'ուզէք նոյնիսկ *ոչ շար երկար*:

(...) Արտաքինէն աւելի ներքինը գլխաւոր պայմանն է: Առանց երբեք խրթնութիւններու եւ գեղեցիկ բառերու, քայլերգը պէտք է խտացումն ըլլայ Յեղին հոգիին խօսող ու զայն թրթռացնող զգացումի մը, որմէ կարենայ ան ներշնչուիլ ու ոգեւորուիլ: Լաւագոյն քայլերգներ գրողները նշանաւոր ու անուանի բանաստեղծներ չե՛ն եղած յաճախ¹²⁸:

Մէջբերուած օրինակները, ըստ մեզի տրամադրելի աղբիւրներուն, ցոյց կու տան վեց տարբերակներու հնարաւոր գոյութիւնը 1918-20 շրջանին, որոնց գործածականութեան աստիճանը՝ Հայաստանի թէ արտա-

¹²⁷ «Փետրուար 18ի «Մեր հայրենիք»ը», Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն փառեգիրքը, ԺԴ. փարի, 1967-1968*, տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1968, էջ 245:

¹²⁸ Շանթարգել, «Հայ հորիզոնէն», *Շանթ*, 19 Յուլիս 1919, էջ 446-47 (ընդգծումները բնագրային են):

սահմանի մէջ, ստուգման կը կարօտի: Դժբախտաբար, օրիներգի՝ այդ շրջանին Երեւան կատարուած որեւէ հրատարակութեան չենք հանդիպած, որ կարելի դարձնէր ճշդել օրիներգի պաշտօնական բնագիրը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

23 Օգոստոս 1990ին, Հայաստանի անկախութեան հռչակագիրը յայտարարած է, թէ վերանկախացած պետականութիւնը պիտի զարգացնէ «1918 թուականի Մայիսի 28ին ստեղծուած անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան ժողովրդավարական ասանդոյթները», նկատի ունենալով նաեւ անոր խորհրդանշանները: Գերագոյն Խորհուրդը ընդունած է 1918ի դրօշակն ու զինանշանը (վերջինը՝ փոփոխութիւններով), իսկ անոր իրաւայաջորդ Ազգային Ժողովը ամրագրած է այդ որոշումները Յունիս 2006ին վաւերացուած զոյգ օրէնքներով:

Օրիներգի հարցը տարբեր ձեւով ընթացած է: Հոկտեմբեր 1990ին յայտարարուած մրցոյթը¹²⁹ տեղի ունեցած չէ: 1 Յուլիս 1991ին, «Մեր հայրենիք»ը եւ Առնօ Բաբաջանեան ու Ալեքսանդր Յարութիւնեանի 1944ին գրած օրիներգի տարբերակը լսելէ ետք, 146 թեր, 2 դէմ եւ 10 ձեռնպահ քուէարկութեամբ, Գերագոյն Խորհուրդը որոշած է առաջինը իբրեւ պետական օրիներգի հիմք ընդունիլ՝ «խօսքերը յանձնաժողովում վերջնականապէս խմբագրելուց յետոյ»¹³⁰: Որոշումը հաստատուած է 1995ի Սահմանադրութեան 13րդ յօդուածով. «Հայաստանի Հանրապետութեան օրիներգը «Մեր հայրենիք»ն է»¹³¹:

Նալբանդեանի անցումային աշխարհաբարը արդէն կարգ մը փոփոխութիւններու ենթարկուած էր աւանդական բնագրին մէջ: Այսպէս՝ *թշնամեաց՝ «թշնամուց»ի տեղ, կանչում է («գանչումէ»), կապկապուած («կապկապած»), որդուց («որդոց»), նրան («նորան»), գոյնով («գունով»), պիտի՝ մեռնի («պիտի՝ մեռնէ»):* Չորրորդ տան վերջին տողը՝ «թող կործանուի Աւստրիան», փոխարինուած էր, այլազան տարբերակներով: 2006ի օրէնքը իրաւականօրէն վաւերացուցած է երգի աւանդական բնագրի արդէն գործադրութեան դրուած երեք քառորդով վերափոխումը: Առաջին քառատողի չորս տողերէն երեքը փոխուած են, իսկ այլեւս չերգուող երկրորդ տունը («Մեր հայրենիք, շղթաներով...») փոխուած է երգի անկի յուսատու բովանդակութիւն ունեցող երրորդ եւ չորրորդ տուններով («Ահա եղբայր քեզ մի դրօշ...» եւ «Նայիր նըրան երեք գոյնով...»), որոնք նուազ երգուած էին Սփիւռքի մէջ: Անփոփոխ մնացած է միայն բանաստեղծութեան եօթներորդ տունը՝ «Ամենայն տեղ մահը մի է...»:

¹²⁹ «Հայաստանի Հանրապետութեան պետական զինանշան եւ հիմն ստեղծելու մրցոյթի պայմանները», *Պայքար*, 27 Հոկտեմբեր 1990:

¹³⁰ «Հանրապետութեան Գերագոյն Խորհրդի նստաշրջանում», *Գրական թերթ*, 5 Յուլիս 1991:

¹³¹ <https://www.arlis.am/hy/acts/1> :

Մեր հայրենիք, թշուառ, անտէր,
Մեր թշնամեաց ոտնակոխ,
Իւր որդիքը արդ կանչում է
Հանել իւր վրէժ, քէն ու ոխ:

Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապուած,
Իւր քաջ որդւոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած:

Մեր հայրենիք, ազաւր անկախ,
Որ ապրել է դարէ դար,
Իւր որդիքը արդ կանչում է
Ազաւր, անկախ Հայաստան:

*Ահա եղբայր, քեզ մի դրօշ,
Ձոր իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղայ,
Արտասուքով լուացի:*

*Նայիր նրան՝ երեք գոյնով
Նուիրական մեր նշան,
Թող փողփողի թշնամու դէմ,
Թող միշտ պանծայ Հայաստան:*

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի,
Բայց երանի՜ որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի:

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի,
Բայց երանի, որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի:

Դիտել տանք, թէ առաջին տունը չի համապատասխաներ 1918-20ին վերը յիշուած տարբերակներէն որեւէ մէկուն, եւ դժուար է ըսել, թէ ի՞նչ հիմամբ երկրորդ եւ չորրորդ տողերը իրենց այժմու ձեւը զգեցած են, յատկապէս՝ «ազատ, անկախ» բառերու աւելորդ կրկնութեամբ¹³²:

2000ին, երբ Վլատիմիր Փոլթին կառավարութեան գլուխ հասած է, Ռուսաստան մէկդի ձգած է Միխայիլ Գլինկայի (1804-57) «Հայրենասիրական երգը», որ 1990-2000ին գործածուած էր առանց խօսքի, եւ վերականգնած է Ալեքսանդր Ալեքսանդրովի (1883-1946) «Բոլշեւիկեան կուսակցութեան օրհներգ»ը, որ Ստալինի անձնական ընտրութեամբ 1944ին դարձած էր Խորհրդային Միութեան պաշտօնական օրհներգը՝ բանաստեղծներ Սերգէյ Միխալկովի (1913-2009) ու Գաբրիէլ Ուռեկլեանի (Գաբրիէլ Էլ-Ռեգիստան, 1899-1945) խօսքերով: 1977ին, Միխալկով ստալինեան յիշատակումները գտած է: Օրհներգը ի զօրու մնացած է մինչեւ Խորհրդային Միութեան փլու-

¹³² Երգահան ու նուագավար Լորիս Ճգնատրեան 1990-91ին ներկայացուցած է իր մշակած տարբերակը՝ «Մեր հայրենիք, ազատ, անկախ» սկզբանտողով, իր շաբաթական համերգերուն ընթացքին՝ Հայաստանի սիմֆոնիք նուագախումբի ղեկավարութեամբ («Ձինանշանի եւ քայլերգի պայմանաժամը երկարաձգուեցաւ մինչեւ Մարտ 15», *Նոր օր*, 2 Փետրուար 1991):

լուզումը, իսկ 2000ին, 87ամեայ Միխալկով նոր իրականության պատշաճող խօսքեր գրած է:

Ռուսական փոփոխությունն էտք, հայկական նոր օրհներգ որդեգրելու շարժում մը ծագում առած է, ըստ էության ուղղուած՝ խորհրդահայ օրհներգի երաժշտութիւնը վերականգնելու:

1944ին, Հայաստան ու Ատրպէյճան սեփական օրհներգ որդեգրած առաջին խորհրդային հանրապետութիւնները եղած էին: Բանաստեղծ Սարմենի (Արմենակ Սարգսեան, 1901-84) կարծրատիպերով յագեցած խօսքը պալատական ոտանաւորի տիպար օրինակ մըն էր՝ առաջին տողի «սովետական ազատ աշխարհ Հայաստան» բառերու հակասական մէկտեղումէն սկսեալ, ու կը բանաձեւէր «խորհրդային մեծ ազգ»ի խորհրդահայ տարբերակը՝ Ստալինի անխուսափելի տուրքերով, որոնք վերցուած էին 1978ին, խորհրդային Հայաստանի նոր սահմանադրութեան վաւերացման ժամանակ: Իսկ աշխարհահռչակ երգահան Արամ Խաչատուրեանի «ողջ ստեղծագործութեան մէջ դա միակ գործն է, ուր նա օգտագործել է մեր դասական հոգետր երաժշտութիւնը», վկայած է գրագետ Կարպիս Սուրէնեան. «Նա պատարագի «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ»ի մեղեդու վրայ է յօրինել Հայաստանի օրհներգն անցեալում՝ հաշուի չառնելով *դեքստի* հանգամանքները»¹³³:

Երաժշտագետ Աննա Ասատրեանի կարծիքով, «հանճարը, առաւել եւս՝ Արամ Խաչատրեանը, չի կարող կաշկանդուել *կոնկրետ* ժամանակաշրջանի ու գաղափարախօսութեան կապանքներում, նա պատկանում է իր ժողովրդի բոլոր սերունդներին, եւ նրա ստեղծագործութիւնն արդիական է բոլոր ժամանակներում», իսկ «Խաչատրեանի *հիմնը* յղացուել եւ յօրինուել է որպէս հայ ժողովրդի ու հայոց պետականութեան (հանրապետութիւնների համարակալումն այստեղ տեղին չէ) օրհներգ»¹³⁴: Խաչատուրեանի անուրանալի տաղանդի հեղինակութեան եւ խորհրդային Հայաստանի օրհներգի հայկական տարրին վկայակոչումը չի կրնար ծածկել այն փաստը, որ վերջինս չէր պատկաներ անկախ եւ պետականութեան բոլոր տարրերը լրացնող քաղաքական միաւորի մը, այլ ծնած էր արուեստական պայմաններու մէջ իբրեւ համախորհրդային օրհներգի ածանց մը եւ խորհրդանշական անհրաժեշտ ուժէ զուրկ է:

Վերոյիշեալ շարժման հետեանքով, Սահմանադրութեան 13րդ յօդուածը նոր տեսք առած է: 2005ի բարեփոխութենէն ետք, խորհրդանիշերուն նուիրուած 21րդ յօդուածը յայտարարած է. «Հայաստանի Հանրապե-

¹³³ Կարինէ Դանիէլեան, «Պատարագի մեղեդին վերադարձաւ օրհներգի մէջ», *Ազգ*, 24 Հոկտեմբեր 2006:

¹³⁴ Աննա Ասատրեան, «Մտորումներ երկրի պետական օրհներգի շուրջ կատարուած ողբերգութեան մասին», *Ազգային գաղափար*, Ապրիլ 2008, էջ 51:

տույթան օրհներգը սահմանում է օրէնքով»¹³⁵: Այս դրոյթը արդէն ճանապարհ կը հարթէր օրհներգի փոփոխութեան:

Մայիս 2006ին Մշակոյթի եւ Երիտասարդական Հարցերու նախարարութիւնը կազմած է 22 հոգինոց մրցութային յանձնաժողով մը եւ հրաւիրած՝ պաշտօնական մրցոյթի մը¹³⁶: Աւարտական փուլին մնացած են հինգ նախագիծեր, որոնց մէջ մրցութային յանձնաժողովը ճնշող մեծամասնութեամբ (15 թեր, 1 դէմ, 1 անվաւեր) ընդունած էր Խաչատուրեանի երաժշտութիւնը, բայց մերժած՝ անոր կցուած ոմն Արսէն Սողոմոնեանի բնագիրը¹³⁷: 25 Դեկտեմբեր 2006ին, Ազգային ժողովը վաւերացուցած է օրհներգի մասին օրէնքը, որուն 11րդ յօդուածը հաստատած է, որ «Հայաստանի Հանրապետութեան օրհներգը «Մեր հայրենիքն» է (տեքստն ու երաժշտութիւնը սահմանուած են սոյն օրէնքի յաւելումով): Այն ուժի մէջ է մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան նոր օրհներգի տեքստն ու երաժշտութիւնը օրէնքով սահմանելը»¹³⁸: Օրէնքը իրաւականօրէն հաստատած է երգի աւանդական բնագրին 1991ին գործադրութեան դրուած երեք քառորդով վերափոխումը: Առաջին քառատողի չորս տողերէն երեքը փոխուած են, իսկ այլեւ չերգուող երկրորդ տունը («Մեր հայրենիք, շղթաներով...») փոխարինուած է մինչ այդ պակաս երգուած ու անլի յուսատու բովանդակութիւն ունեցող երրորդ եւ չորրորդ տուներով («Ահա եղբայր քեզ մի դրօշ...» եւ «Նայիր նրան երեք գոյնով...»): Միայն անփոփոխ մնացած է «Իտալացի աղջկայ երգ» բանաստեղծութեան եօթներորդ տունը՝ «Ամենայն տեղ մահը մի է...»:

2008ին նախատեսուած նոր մրցոյթը, որ փաստօրէն Խաչատուրեանի երաժշտութեան խօսքերը պիտի որոշէր, տեղի ունեցած չէ: 2006ի օրէնքը ուժի մէջ մնացած է 2015ի սահմանադրական բարեփոխութենէն ետք, ուր 13րդ յօդուածը դարձած է 21րդ յօդուած, միեւնոյն շարադրանքով. «Հայաստանի Հանրապետութեան օրհներգը սահմանում է օրէնքով»:

2019ին, Ազգային ժողովի նախագահ Ալէն Սիմոնեան իբրեւ փաստարկ բերած է տասնամեակներ շարունակ յեղեղուող կարծիքը, թէ «որեւէ մէկին չի անհանգստացնում, որ այն եռագոյնը, որի մասին երգում է օրհներգում, իտալական եռագոյնն է, որ այդ օրհներգի մէջ մենք փոխել ենք «թշուառ, անտէր» բառերը», որուն անեցուցած էր փաստացիօրէն արդէն հերքուած տեսակէտը, թէ «այն Գլազունովի բալետից վերցրած մի մաս է, որը Հայաստանի հետ երաժշտական առումով որեւէ կապ չունի», որուն կը հակադրէր,

¹³⁵ <https://www.arlis.am/hy/acts/102510> :

¹³⁶ «ՀՀ օրհներգի ընտրութեան նպատակով ստեղծուել է աշխատանքային յանձնախումբ», *Արմենպրէս*, 18 Մայիս 2006, (<https://armenpress.am/hy/article/430959>):

¹³⁷ Գայիանէ Դանիէլեան, «Հայաստանի օրհներգի մրցոյթում յաղթել է Արամ Խաչատուրեանի երաժշտութիւնը», *Ազատութիւն ռադիոկայան*, 23 Հոկտեմբեր 2006 (<https://www.azatutyun.am/a/1584685.html>) :

¹³⁸ <https://www.arlis.am/hy/acts/29829> :

թէ «Արամ Խաչատրեանը չի կարող լինել սովետական, այն հայկական է եւ իր մէջ պարունակում է շարական»¹³⁹: Յունուար 2024ին յայտնած է իբրեւ «անձնական կարծիք», թէ Հայաստան օրհներգը «պէտք է լինի հայկական, կապ ունենայ մեր պետութեան ու հայկական երաժշտութեան հետ եւ լինի օրհներգի կանոններին համապատասխան», պատճառաբանելու համար, որ «օտարածին» օրհներգը «վաղ թէ ուշ պէտք է փոխուի», նոյնիսկ եթէ «չեմ պնդում, որ այն պէտք է փոխարինել մեծն Արամ Խաչատրեանի երաժշտութեամբ, որը, ըստ իս, շքեղ է, անգերազանցելի եւ *մաքսիմալ* հայկական»¹⁴⁰:

Այսուհանդերձ, Նոյեմբեր 2024ին, Սիմոնեան եւ Ազգային Ժողովի «Քաղաքացիական պայմանագիր» խմբակցութեան պատգամաւորներ Սիսակ Գաբրիէլեան եւ Թագուիի Ղազարեան առաջարկած են օրհներգի տուներու կարգը վերադասաւորել «պետական քաղաքականութեան տրամաբանութեամբ՝ արժեւորելով պետութիւնը, ազատութեան փիլիսոփայութիւնը, Հայաստանի դրօշն ու պետականութիւնը, ինչպէս նաեւ քաղաքացին», ըստ որում՝ ընդամենը տեղի ունեցած է «Ամենայն տեղ մահը մի է...» եւ «Նայիր նրան երեք գոյնով...» տուներուն փոխատեղումը: Հայաստանի կառավարութեան կողմէ առաջարկի ընդունումէն ետք¹⁴¹, Ազգային Ժողովը զայն վաւերացուցած է 22 Յունուար 2025ին¹⁴², իսկ նոր օրհներգի տարբերակը հրապարակուած է 10 Յուլիս 2025ին: Կրթութեան, գիտութեան, սպորտի եւ մշակոյթի նախարարութիւնը, «որպէս մշակոյթի ոլորտի պետական կառավարման լիազօրուած մարմին, պաշտօնական հրապարակման է ներկայացրել ՀՀ օրհներգի տեքստի նոր խմբագրութիւնը» իբրեւ «Մեր հայրենիք» (տեքստը՝ Միքայէլ Նալբանդեանի խօսքերի հիման վրայ, երաժշտութիւնը՝ Բարսեղ Կանաչեանի)¹⁴³, այսպէսով ամէլի եւս արմատաւորելով երաժշտութեան հեղինակային ինքնութեան մասին տիրող թիրիմացութիւնը:

Վերջերս վաւերացուած այս առաջարկին փաստական հիմքերը հրապարակուած չեն: Հաւանական կը նկատենք, որ անոր հեղինակները անտեղեակ էին, որ տուներու տեղափոխութիւնը կը համապատասխանէր Բարսեղ Կանաչեանի 1919ին հրատարակած մշակման կարգին, ուր վերջին

¹³⁹ «Ալէն Սիմոնեանը հասկանում է դաշնակցականներին, բայց հիմնի տեքստի մըրցոյթ է յայտարարում», *Sputnik Արմենիա*, 20 Փետրուար 2019 (<https://arm.sputniknews.ru/20190220/armenia-himn-alen-simonyan-dashnakner-17391718.html>) :

¹⁴⁰ «Ըստ Աժ նախագահին՝ պէտք է քննարկուի ՀՀ օրհներգի եւ զինանշանի փոփոխութեան հարցը», *Մասիս*, 3 Փետրուար 2024:

¹⁴¹ «Կառավարութիւնը ընդունած է Հայաստանի փառերգը խմբագրելու առաջարկը», *Նոր յաւաք*, 30 Նոյեմբեր 2024:

¹⁴² «Հայաստանի փառերգի փոփոխութեան մասին օրէնքը ընդունուած է», *Նոր յաւաք*, 25 Յունուար 2025:

¹⁴³ «Հրապարակուել է ՀՀ օրհներգի նոր տարբերակը» (<https://escs.am/am/news/30363>) :

տունը՝ «Նայիր նորան երեք գոյնով», կ'անդրադառնայ դրոշակի պանծացման, թէեւ երգահանը յետոյ հրաժարած է այդ գաղափարէն: Կարծէ յիշել, իբրեւ զուգահեռ, ամերիկեան օրհներգին եզրափակիչ տունը.

«Եւ մըրթին մէջ պայթող ռումբեր, շէկ հըրթիռներ,

Կը յայտնէին թէ մեր դըրօշն դեռ հոն է.

Ա՛հ, ծածանի՞ դեռ աստղագարդ այդ դրօշակ

Քաջերու այս ազատ երկրին վրայ շարունակ»¹⁴⁴:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ըստ հանգուցեալ երաժշտագէտ Գրիգոր Փիտէճեանի վկայութեան, երգահան Համբարձում Պէրպէրեան (1905-99) Անթիլիասի դպրեվանքի իր սաներուն պատմած է, թէ 1953ին պատահաբար լսել էր իտալացիի երգչուհիի մը «Մեր հայրենիք»ի եղանակով երգի մը կատարումը Նափոլիի արճարանի մը մէջ, բայց չէր յաջողած երաժշտութեան բնագրէն օրինակ մը ապահովել, ոչ ալ հասկցած էր խօսքերը¹⁴⁵: Ըստ երեւոյթին, Պէրպէրեան կարծած է լսած ըլլալ «Մեր հայրենիք»ի երաժշտական նախօրինակը: Ի չըգոյէ յաւելեալ փաստերու կամ լրացուցիչ վկայութեան, կարելի է ենթադրել ժողովրդական կամ հեղինակային երգի մը առկայութիւնը, որու երաժշտութիւնը առնուած էր Կլազունովի թատերապարէն¹⁴⁶, ճիշտ այնպէս, ինչպէս սպանացի աշխարհաճոյակ երգիչ Խուլիօ Իկլեսիաս 1978ին գրած է «Quiéreme» («Սիրէ զիս») երգը, որուն եղանակը քաղած է ռուս երգահան Ալեքսանտր Պորոտինի (1833-87) «Իկոր իշխան» օփերայի «Փոլովցեան պարեր»էն:

Պէրպէրեան 1990ին «հապճեպ ու նուաստացուցիչ» նկատած է «Մեր հայրենիք»ը որդեգրելու որոշումը, անոր եղանակը համարելով «իտալական եւ կարճ», առանց «ազգային քայլերգերու յատուկ երաժշտական կառուցում»ի, եւ առաջարկելով Խաչատուրեանի երաժշտութեան որդեգրումը բնագրի բառափոխութեամբ¹⁴⁷: Այլ առիթով, կրկնած է ընթացիկ դարձած տեսակէտեր, թէ «օտար երգ մը պատշաճեցումով է հայերէն բառերու... ու ան ալ մենք այսօր պետութեան քայլերգ պիտի ընդունինք» եւ թէ «մեր դասական վանկերու շեշտաւորման սխալ կայ», որուն անելուցած է,

¹⁴⁴ Հայրենիք երգարան, էջ 145:

¹⁴⁵ Գրիգոր Փիտէճեան, Հայ յեղափոխական երգերուն տեղը հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ, 1998, Նիւ Եորք, էջ 36-37. նոյն՝ Քրիստափոր Կարա-Մուրզա, էջ 53-54:

¹⁴⁶ Ենթադրուած է, որ Կլազունով կրնայ օգտագործած ըլլալ Կարա-Մուրզայի մշակումը իր բարեկամ՝ երգահան Միխայիլ Իփոլիթով-Բանովի (1859-1935) միջնորդութեամբ (Haykaram Nahapetyan, “Questing for the Origins of Mer Hayrenik,” *The Armenian Mirror-Spectator*, February 14, 2019):

¹⁴⁷ Համբարձում Պէրպէրեան, «Բաց նամակ Հայաստանի յարգելի երեսփոխաններուն», *Պայքար*, 11 Օգոստոս 1990:

թէ «այդ տեսակի երգ մը իբր *հիմն* ընդունիլ՝ ասիկա հայ ժողովուրդի համար նուաստացուցիչ պարագայ է»¹⁴⁸:

Յստակ է, որ «Մեր հայրենիք»ը ծնունդն է հայկական միջավայրին, որ հայացուցած է անոր «օտարածին» տարրը, եւ սերտ կապ ունի հայկական պետականութեան հետ, քանի որ անոր ստեղծման նախապատմութեան եւ առաջին երկու փոթորկոտ տարիներուն խորհրդանշաններէն եղած է¹⁴⁹: Խաչատուրեանի երաժշտութիւնը 2006ի մրցոյթին ներկայացուած էին 33 նախագիծեր, ուր «այս *տեքստերի* հեղինակներին կարծես բառերի մի խումբ տուած լինեն եւ յանձնարարած՝ յանգաւորել դրանք: Եւ այդ պատճառով էլ բոլոր գործերում օգտագործուել են նոյն պատկերները, նոյն հերոսները»¹⁵⁰: Այդ կաղապարումը ռուսական (խորհրդային) օրհներգի գաղափարախօսական ձգողութեան դաշտէն ներս մնացած էր, ցոյց տալով անոր փառաբանական համակարգին («Ռուսաստան՝ մեր սրբազան պետութիւն,/ Ռուսաստան՝ մեր սիրեցեալ երկիր:/ Հօր կամք, մեծ փառք,/ Քու արժանապատուութիւնը այժմ եւ միշտ») համապատասխան հայկական մանրակերտը:

Միջայլէ Նալբանդեանի անպաճոյճ տողերէն ածանցուած այսօրուան օրհներգին արմատները կը գտնուին ֆրանսական յեղափոխութեան ազատասիրական գաղափարաբանութեան ոլորտին մէջ, որ խտացած է Ֆրանսայի օրհներգին՝ «Լա Մարսէյէզ»ի մէջ (պաշտօնապէս որդեգրուած՝ 1795ին), որուն ներկայիս երգուող բաժինը հետեւեալն է՝ Մեսրոպ Նուպարեանի թարգմանութեամբ.

Օ՛ն, որդիներ մեր հայրենեաց,
Ահա փառքի օրն է հասած,
Բռնութեան դո՛շն արինաներկ
Մեզ դէմ բացուած ահա տեսէք.
Պատերազմի դաշտին վըրան
Վայրագ զօրքեր արդ կը գոռան,
Որ խողխողեն գիրկին մէջ մեր
Զաւակներն ու զինակիցներ:

¹⁴⁸ Մէջբերումները քաղուած են հետեւեալ խմբագրականէն՝ «Հայաստանի պետական օրհներգի առկախ խնդիրը հարիւրամեակի սեմին», *Պայքար*, 2 Յուլիս 2017: Խմբագրականը Ե. Ա. (Երուանդ Ազատեան) ստորագրութեամբ արտատպուած է *Ազգի մէջ* (21 Յուլիս 2017):

¹⁴⁹ Հանգուցեալ բանահաւաք եւ պարագետ Ռուդիկ Հարոյեան (1948-2013) մեզի երգած էր «Մեր հայրենիք»ի իր գրառած մէկ տարբերակը, որ ցոյց կու տար աւելի մարտական ու քայլերգային բնոյթ ունեցող եղանակի մը պահպանումը խորհրդային Հայաստանի մէջ, ուր երաժշտականօրէն առարկելի կէտերը լուծուած էին (Նիւ Ճըրզի, Սեպտեմբեր 2006): Դժբախտաբար, գրի առնելու առիթը ունեցած չենք:

¹⁵⁰ Աննա Իսրայէլեան, «Top 10 of օրհներգ», *Առաւօր*, 12 Սեպտեմբեր 2006:

Ի զէ՛ն, քաղաքացիք,
Գունդեր քաջամարտիկ,
Յառա՛ջ, յառա՛ջ,
Արեամբ անսուրբ
Տանք մեր հողին յագուրդ¹⁵¹:

ԺԹ. դարուն ստեղծուած երեք այլ օրհներգեր՝ Արժանթինի (գրուած ու պաշտօնապէս որդեգրուած՝ 1813ին), Ուրուկուայի (1830ին գրուած ու 1833ին որդեգրուած), եւ Միացեալ Նահանգներու (գրուած՝ 1814ին, որդեգրուած՝ 1931ին), յղացուած են գաղափարական նոյն յենքով, ընդհանրապէս շեշտելով ազատութեան եւ անոր ի խնդիր զոհողութեան հակադրութիւնը: Ահաասիկ Արժանթինի օրհներգի երգուող բաժինը.

Մահկանացուք, ծն լսեցէք դուք սուրբ գոչինն.-
Ազատութիւ՛ն, Ազատութիւ՛ն, Ազատութիւ՛ն:
Լսեցէք շաչինը փշրուած շղթաներուն,
Գահակալած տեսէք ազնիւ հասարութիւն:
(...) Գահը իրենց արժանաւոր ահա բացին
Ողջ Միացեալ Գաւառները Հարաւային,
Եւ ազատները աշխարհի տուին պատասխան.-
Ողջո՛յն այդ Մեծ Ժողովուրդին Արժանթինեան:
(...) Դափնիներն ըլլան յաւերժական՝
Զորս ձեռք բերել կրցեր ենք մենք,
Ապրինք ընդ միշտ պսակուած փառքով,
Եւ կամ փառքով մեռնիլ ուխտենք»¹⁵²:

Արժանթինեան օրինակին կարելի է աւելցնել Ուրուկուայի օրհներգի վերջին տունը (մեր թարգմանութեամբ).

Այս սըրբազնագոյն պարգեւի փառքին
Արժանի եղանք: Բռնապետեր, դողացէ՛ք:
Ազատութիւն պիտի գոչենք ճակատումին
Եւ, մահուան ատեն, ազատութիւն նոյնպէս:

¹⁵¹ Թէոդիկ (խմբ.), *Ամէնուն ցարեցոյցը*, 1927, Փարիզ, էջ 456 (իմմտ.՝ Արծուի Բախչինեան, «Մարտէկը եւ հայ իրականութիւնը», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԻԱ:2001, էջ 209):

¹⁵² Օրհներգի այս անանուն թարգմանութիւնը լոյս տեսած է արժանթինեան ընթերցանութեան դասագիրքի մը կից (*Bajo Cielo Argentino*, Buenos Aires, 1940), մաս կազմելով «հայրենասիրական կրթութեան» պարտադիր յաւելումի մը որ դասագիրքերու մաս կը կազմէր: Թարգմանիչը, ամենայն հաւանականութեամբ, Հարաւային Ամերիկայի օրուան հայրապետական պատուիրակ Գարեգին արք. Խաչատուրեանն էր (1880-1961): Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Զաւէն Կնեազեանին, որ թարգմանութիւնը դրած է մեր տրամադրութեան տակ:

Ֆրանսական, արժանթինեան եւ ուրուկուայեան օրինակները, որոնք հազուադէպ բացառութիւններ ըլլալէ հեռու են, հայրենի երկրի ու ժողովուրդի ազատութեան եւ լուսաւոր ապագայի ի խնդիր զոհուելու տրամադրութիւնը ցոյց կու տան եւ կը հերքեն «Ամենայն տեղ մահը մի է...» տունին հակադրուող պնդումը, որ «առհասարակ *հիմն* ունենում է կենսահաստատ, լաւատեսական եւ փառաբանական բովանդակութիւն, դրանում գովերգում են հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը, շեշտում բարգաւաճ ու շէն հայրենիքի լուսաւոր ապագայի գաղափարը»¹⁵³: Պետական խորհրդանշաններուն, ի մասնաւորի օրհներգի եւ գինանշանի հանդէպ ժխտական կեցուածքը, բացատրուած է իբրեւ ծնունդ «1980-90ականների երեւանեան քաղքենիական խաւի մտածողութեան եւ հոգեբանութեան»¹⁵⁴:

Օրհներգերուն բարդ ու այլազան պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ բազմաթիւ պարագաներու երաժշտութիւնը օտար աղբիւրէ փոխառուած է կամ օտար երաժիշտի մը կողմէ յատուկ պատուէրով ստեղծուած, եւ ոչ ոք լրջօրէն խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ անոնց «օտար» ըլլալը: Ի շարք բազմաթիւ նման օրինակներու, Սամուէլ Քոհէնի յօրինած ու 1948ին պաշտօնապէս որդեգրուած Իսրայէլի օրհներգին հիմքը չեխ երգահան Պետրիխ Շմեթանայի «Մոլոտա» համանուագային վիպերգն է, որ իր կարգին ԺԶ. դարու իտալական երգէ մը բխած է: Ամերիկեան օրհներգին եղանակը ԺԸ. դարու անգլիացի երգահան Ճոն Սմիթի յօրինած երգէ մը պատշաճեցուած ու Ի. դարուն հինգ ամերիկացի երգահաններու յանձնախումբի մը կողմէ մշակուած է: Ուրուկուայի օրհներգը սպաներէնի վանկերու շեշտադրման սխալ ունի, թերեւս որովհետեւ Հունգարիա ծնած երգահան Ֆրանսիսկո Տեպալիի երաժշտութիւնը իտալացի երգահան Ճաքոմօ Ռոսինիի օփերաներէն ազդուած էր:

Եթէ երէկ «երգում էին հիմնականում «ազգային» երգեր, որոնց բառերը հայկական էին՝ հայրենասիրական, բայց երաժշտութիւնը մեծ մասամբ կը տորներ էին եւրոպական օպերաներից կամ էլ փոխառուած ծանօթ եւրոպական երգերից («Արի, իմ սոխակ», «Մեր հայրենիք» են.)»¹⁵⁵, իսկ այսօր «(...) մեր երկրի (...) նախագահներն աշխարհին են ներկայանում օտար երաժշտութեան ուղեկցութեամբ՝ երեւի թէ առաջ բերելով իտալացիների հպարտութիւնն ու ինչ-որ տեղ՝ ժպիտը»¹⁵⁶, ուշադրութեան արժանի է, որ ենթադրաբար հպարտացող ու ժպտացող իտալացիները իրենց լսած երաժշտութեան փոխառութեան «ծանօթ» աղբիւրը ցարդ բացայայտած չեն:

¹⁵³ Ասատրեան, «Մտորումներ երկրի պետական օրհներգի շուրջ», էջ 50:

¹⁵⁴ Տե՛ս՝ Հրանտ Տէր-Աբրահամեան, «ՀՀ օրհներգի խնդիրը. հարցեր եւ պատասխաններ», 168.am, 4 Փետրուար 2019:

¹⁵⁵ Աննա Ասատրեան, «Յովհաննէս Չեքիջեանի ներդրումը հայ երաժշտարուեստում», *Յովհաննէս Չեքիջեան-90. նստաշրջանի նիւթեր*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» իրատ., Երեւան, 2019, էջ 21:

¹⁵⁶ Ասատրեան, «Մտորումներ երկրի պետական օրհներգի շուրջ», էջ 51:

Ֆրանսայի, Արժանթինի, Ուրուկուայի եւ Միացեալ Նահանգներու օրինակները, ի շարս այլոց, ցոյց կու տան նաեւ, որ օրհներգ մը սահմանող բացարձակ չափանիշներ գոյութիւն չունին եւ անոնց կերտումն ու որդեգրումը չի հետեւիր որեւէ օրինաչափութեան կամ կանոնի:

FROM THE POEM "SONG OF THE ITALIAN GIRL"
TO THE ANTHEM "OUR HOMELAND"
(SUMMARY)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

During the Karabagh movement of 1988, many forgotten, omitted, or distorted "white pages" of the Soviet Armenian past, as they were called at the time, started being disclosed. One of the most conspicuous phenomena was the gradual return to the scene of the symbols of the first independent Republic of Armenia (1918-1920), the flag, the coat-of-arms, and the anthem, which would conclude with their full re-establishment after the independent republic was restored in 1991. In the period from the 1920s to the 1980s, the flag and the anthem in particular were weaponized in the political conflict that subsumed the internal relations of the Armenian diaspora and its relationship with Soviet Armenia. In the case of the anthem, the debate around its textual and musical authenticity was also part of the diasporan conflict. This history still awaits its full reckoning and is not discussed here.

Several erroneous views have enjoyed wide currency for a long time: the text of the poem "Song of the Italian Girl," which formed the basis of the Armenian national anthem "Our Homeland," could not have been written by its author Mikael Nalbandian (1829-1866), but only transposed or translated by him into Armenian, while its music by Parsegh Ganatchian (1885-1967) could have been borrowed from Alexander Glazunov's ballet "Raymonda" (1898). The evidence shows that these claims are devoid of solid grounds and should be regarded as the result of insufficient information or ignorance.

Besides the treatment of these questions, this study focuses on the early history of the anthem until the period 1918-1920, which is tied to its restoration after 1991.